CIJENA DINARA 20·—

POŠTARINA PLAĆENA U GOTOVU

SAVREMENIK

GOD. XXVII ZAGREB, RUJAN 1938 BROJ 9

Inv prof 1148 B

SADRŽAJ

JAROSLAV ŠIDAK: PRAVOSLAVNI ISTOK I »CRKVA BOSANSKA«

TIN UJEVIĆ: POEZIJA

IVO KOZARČANIN: U MRAKU

HERRMANN STEINHAUSEN: SILA KAO BOŽANSTVO

IVO FILIPOVIĆ: DVIJE PJESME

VLADO VLAISAVLJEVIĆ: RUKE

KONSTANTIN STANISLAVSKIJ: GLUMAC

LAV MEDANIĆ: O JOSEPH-U CONRAD-U

IVAN SOFTA: BRAK BEZ LJUBAVI

GLOSE

BRANKO KOJIĆ: ROMAN O HENRY FORDU

STANISLAV ŠIMIĆ: MEYERHOLD I STANISLAVSKIJ

VJEKOSLAV MAJER: O KNJIŽEVNOSTI I KNJIŽEVNICIMA

MARIJAN JURKOVIĆ: SUVREMENICI O GORKOMU

IVO KOZARČANIN: MATIJE MAŽURANIĆA POGLED U BOSNU

R. S.: »TRI UZROKA NEZAPOSLENOSTI«

š.: HERRMANN STEINHAUSEN

DRUŠTVO HRVATSKIH KNJIŽEVNIKA

SAVREMENIK BROJ 9 GOD. XXVII RUJAN 1938

JAROSLAV ŠIDAK: PRAVOSLAVNI ISTOK I »CRKVA BOSANSKA«

U razvitku bosanske države od bitne je važnosti pitanje crkvenih i vjerskih odnosa na njezinu tlu. Mnogi odsjeci ove tristogodišnje dramatične prošlosti, s njezinim usponima i porazima i s njezinom dugotrajnom i bolnom predsmrtnom agonijom, ostali bi tamni, pa i sasvim nepoznati, da prilike u crkvi nisu uvijek iznova privlačile na se pažnju rimske kurije i navodile ovu često na korake velikog političkog značenja. Uostalom, crkvena i vjerska pitanja pokazuju u ono vrijeme izrazito političko obilježje, a ukoliko sredovječna Bosna ima udjela u historiji tadašnje Evrope, zaslugom je samo njezine narodne crkve i vjekovne borbe, koju je ona vodila za svoj opstanak s moćnim Rimom. Da se razvitak bosanske države pravilno shvati i ocijeni, da mu se dokuči smisao i odredi mjesto, koje ga u historijskom kontinuitetu vjekova pripada, neophodno je potrebno da se riješi njegov centralni problem: pitanje narodne »crkve bosanske«.

Još nedavno je prevladavalo u nauci mišljenje, da »crkva bosanska« pripada onom heretičkom pokretu, u kome su pape oduvijek gledali osobitu opasnost za temelje kršćanskog učenja. Vjerovalo se optužbama latinskih spisa, da ona uči manihejske zablude, kojima leži u osnovu dualističko vjerovanje u dva počela. Već je Rački, koji je ovo mišljenje najbolje izrazio i potkrijepio dokazima, dopuštao mogućnost, da se »crkva bosanska« u ponekom pogledu približila pravom kršćanstvu. Kasnije je misao o evoluciji »crkve bosanske« i postepenom slabljenju njezinih bogumilskih osobina počela vidljivo da jača i potiskuje tradicionalne poglede. Prolazili su deceniji, a domaće tlo, na kome je »crkva bosanska« uspjela da se nekoć odrva svim udarcima, osim onoga, pod kojim je pala sama državna nezavisnost Bosne, nije dalo od sebe nijedne potvrde za teške optužbe protivnika.

Nema sumnje, da nije više daleko vrijeme kada će vlastita riječ domaćih bosanskih spomenika naći priznanje, koje zaslužuje. Time bi nauka dobila napokon pouzdanu osnovku, bez koje ispravno prosuđivanje svega zbivanja u sredovječnoj Bosni nije moguće.

S ovako stečenom polaznom točkom otvara se put za nova rješenja. Odgovor na postavljeno pitanje nije iscrpljen spoznajom — ma koliko bila ova dragocjena — da »crkva bosanska« nije ni u čemu manje kršćanska od istočne ili zapadne crkve i da u njoj nema traga bogumilstvu ili bilo kojem drugom heretičkom učenju. Još uvijek preostaje da se riješi pitanje o postanku ove samostalne kršćanske crkve i njezinu odnosu prema Istoku i Zapadu. Ovo posljednje pitanje nailazi na teškoće, zbog kojih je oduvijek prijetila pogibelj, da se s područja historijskih činjenica prebaci u arenu političke borbe i da se u zahuktalosti nacionalnih strasti pretvori u pitanje nacionalne pripadnosti sredovječne Bosne. U sudaru različitih shvaćanja pala su žrtvom historijska fakta. Ona su baš po ovom pitanju tako jasna i nedvojbeno utvrđena, da je rješenje ostalo nedostižno samo s razloga, što se nepoželjne činjenice nisu naprosto htjele da vide i čuju. U znatnoj mjeri je tome doprinijela također okolnost, da su se ovog pitanja laćala u mnogo slučajeva pera, kojima je nedostajala metodička sprema historika i potrebno poznavanje historije uopće.

Razumljivo je, što se upravo na srpskoj strani pristupalo s pojačanom pažnjom pitanju odnošaja, u kome se »crkva bosanska« nalazila prema pravoslavnom Istoku. Budući da je utjecaj Račkoga ostao u hrvatskoj historiografiji do nedavna dominantan, to je samo starije djelo B. Petranovića moglo svojom opravdanom sumnjom — premda je ova bila još uvijek dosta suzdržljiva — pružiti oslonac kritičkom proučavanju latinskih izvora. Posljedica je toga bila, da je spoznaja o kršćanskom obilježju »crkve bosanske« sazrijevala sve jače kod onih, koji su nastavili da idu stopama Petranovića. S podlogom u osnovnom stavu njegovu, da je »crkva bosanska« sačuvala svoje pravoslavlje nepovrijeđeno usprkos svim iskušenjima, ovaj pravac je morao prirodno da završi s koncepcijom Glušca, u kojoj se »crkva bosanska« poistovećuje u svemu sa srpskom crkvom, od koje je tobože potekla i s kojom se kasnije opet sjedinila.

* * *

Djelo B. Petranovića »Bogomili. Crkva bosanska i krstjani« (1867) sadrži u sebi klice skoro sviju mišljenja o »crkvi bosanskoj«, koja su se poslije njega pojavila u srpskoj nauci i publicistici. Bio je daleko od toga da porekne snažan utjecaj hereze u »crkvi bosanskoj«, ali je nastojao da ga svede na spoljašnosti, na uređenje crkve i način života u samostanima njezinih »krstjana«. Mislio je da spasi njezino pravoslavlje usprkos predpostavci, da su »krstjani«, kako

su se »slavjanski jeretici« općenito nazivali, našli pravoslavnu crkvu u Bosni »slabo ustrojenu« i »postojavšu do tada nestalnu crkvenu organizaciju zamijenili čisto narodnom, ali po uzoru i kroju jeretičkome«. Ograničivši »jeretištvo skoro na same krstjane«, tvrdio je da je ono »kroz čitavo XIII stoljeće ... primjetno raslo i jačalo« i da heretici »uzeše upliv svoj i na same dogmate rasprostirati«. Premda mu je vodeća uloga »krstjana« u Bosni XV vijeka, još uoči njezine propasti, bila vrlo dobro poznata, i premda je uz njihovu pojavu vezao i sam postanak »crkve bosanske«, on je ipak pokušao da problem bosanske hereze prikaže kao unutrašnju borbu, koju je crkva vodila sa svojim redovnicima. Neko vrijeme je njezin otpor bio samo pasivan i »možda je i gdjekoji episkop ..., jeretištvom zaražen, zlim putem udario«, dok je svjetovno svećenstvo mnogo izgubilo na ugledu. Nalazio je utjehe u misli, koja se u kasnijem razvitku problema pokazala osobito plodna. »Krstjani« se — kaže on — »nisu toliko zanimali razlaganjem osnovnih načela sekte, koliko da svojim auktoritetom, što ga sa strogosti življenja uživahu, i asketičkim praktikama djeluju na narod u jeretičkome smislu«. A kada su učestali vjerski ratovi, onda im pogotovo nije uspjelo da izgrade kakav »heretički sistem«. Njihovi »jereseučitelji« počeli su sada sve više naginjati »k istočnome pravoslaviju«, a sbrojčanim opadanjem progonjenih »krstjana« nestajao je »krstjanski upliv i auktoritet u narodu« i »tim se većma crkva bosanska čistila od uvukavših se u nju jeretičkih zloupotrebljenja«. Zaključuje dakle, da je »crkva bosanska pravoslavlje sačuvala kroz cijelo vrijeme religioznih ratova«.

Istom u 90-im godinama poduzet je pokušaj da se ode korak dalje. Petranovićevi izvodi ostavili su otvorena vrata težnji, da se pravoslavlje »crkve bosanske« istakne još jače u opreci s heretičkim utjecajem u njoj. Anonimnom piscu, koji se krije pod pseudonimom A t o m, nije bilo teško da u raspravi »Kakva je bila srednjevjekovna »crkva bosanska« — vjera bosanska« (Bosanska vila 1892 i 1894) podupre ovu težnju gradivom, koje Petranoviću još nije moglo biti poznato. Atom doduše nije odbacio tvrdnju o herezi kao neosnovanu, ali je stao na stanovište da »jeretištvo nije obuhvatalo ni glavne mase, a kamo li svega naseljenja po zemljama bosanske države, niti se ikad uzvisilo na stepen opće i državne vjere, već je bilo slabo i neznatno, upravo pojava sporadičke i prolazne prirode ... «

Pristajući uz mišljenje Petranovića, Atom je u jedno pitanje, neobično važno za konačno rješenje, unio vlastite poglede i time očito utro put Glušcu. On nije poricao postojanje »zasebne družbe bogomilske« u krilu »crkve bosanske« i predpostavlao je štaviše

kao »važnu istinu: da su bosanski jeretici zbilja bili Bogomili, da su se u XIII i u XIV i u XV vijeku ozbiljno i čvrsto pridržavali sviju ustanova svoje vjere, pa su ispunjavali sve ono što i njihova braća, po Bugarskoj i Srbiji, a odbacivali sve ono, što su i braća im odbacivala«. Ove heretike odvaja on oštro od paterina dubrovačkih spisa; on želi » da poštovani čitaoci u svakoj prilici strogo razlikuju jeretištvo od zvanične bosanske crkve«. Dok je Petranović mislio, da izvjesne pojave, koje se nisu dale dovesti u sklad sa čisto pravoslavnim obilježjem »crkve bosanske«, moraju potjecati od heretičkih utjecaja, on je nastojao da i ovo mišljenje ublaži predpostavkom, »da onaj opaženi crkveni i vjerski kvar, i oni zli običaji, ne bijahu toliko proizvod bogomilske propagande, koliko ostatak starih predanja, i porod narodne prostote, i nestalnost i zapuštenost crkvenoga života u ovoj zemlji, u onijem teškim vremenima«. Ovu misao izražava on drugom prilikom još jasnije. »Premda nemam nikakva pozitivna izvora — kaže on — ja ipak držim i vjerujem, da su drevne crkvene uredbe u Bosni i Srbiji bile istovjetne, pa se samo crkva u Srbiji dalje razvijala i reformisala, a u Bosni zaostala na prvobitnijem oblicima iz IX vijeka, čiji tip bijaše oličen i očuvan u »crkvi bosanskoj« do propasti kraljevstva.« Ako, dakle, rimska kurija i ugarski kraljevi pripisuju toliki značaj herezi u Bosni, oni to čine samo radi toga, da opravdaju borbu, što su je tamo poveli za svoje interese. Rim je htio da uništi »slavensko pravoslavlje« pa je svoj »krvavi korak« htio »opravdati izmišljenim jeretičkim strahotama u Bosni«. Hereza je doduše postojala, ali da je i nije bilo — misli Atom — trebalo bi je zbog interesa kurijinih stvoriti. Ovako je kasnije riješavao Glušac pitanje hereze u Bosni.

Još 1914 izjavio je svoj pristanak uz mišljenje Petranovića N. Milaš u raspravi »Ston u srednjim vijekovima«. Spremajući drugo izdanje Petranovićeva rada, nadopunjeno autorovim bilješkama, koje je ovaj unosio poslije izlaska knjige Račkog o »Bogomilima i Patarenima«, Milaš je smatrao mišljenje Petranovića za »naučno osnovano«. Ne stavljajući u sumnju širenje »bogomilske ili patarenske jeresi« iz Bugarske u Bosnu, nabacio je ukratko misao, da »već tada bogomilstvo počinje malo po malo i tu da gubi svoju pređašnju protivuhrišćansku oštrinu... Pretvara se bogomilstvo u narodnu crkvu bosansku«.

Ponešto izmijenjeni, pogledi su Petranovića ušli napokon u udžbenik R. Grujića, objavljen 1920 pod naslovom »Pravoslavna srpska crkva«. Služeći se historijski neopravdanim izrazom »srpske crkve u Bosni«, ustvrdio je Grujić da se tamo »pod uticajem bogomilstva razvila jedna nova, ne toliko jeretička, koliko šizmatička

crkva«. Njezine biskupe u XII vijeku naziva bogomilima, ali ga oporuka gosta Radina navodi na misao, da je »crkva bosanska« bila u XV vijeku »vrlo blisko pravoslavlju«. Pišući o istome predmetu u Narodnoj enciklopediji, Grujić je postanak »crkve bosanske« — koju tom prilikom zove bez ikakva razloga još i »krstjanskom« — stavio na početak XII vijeka. On tvrdi, da je Bosna dijelila do toga vremena »uglavnom sudbinu cijele srpske crkve«, a kada je postala zavisna o Ugarskoj, »počela se u njoj razvijati pod utjecajem staroga mnogoboštva i bogomilstva posebna nacionalna crkva«, koja je samo formalno priznavala rimskoga papu. Ova veza prekinuta je, po njegovu mišljenju, onda kada je »crkva bosanska« podložena kaločkoj nadbiskupiji u Ugarskoj (1247). Ova je posljednja misao nesumnjivo vrijedna pažnje; ona je vrlo blizu historijskoj istini o postanku samostalne »crkve bosanske«, ali je ostala samo natuknuta. Kasnije se crkva bosanska »tokom vijekova — kaže Grujić — sve više približavala pravoslavlju, pa se najzad u 16 vijeku i sasvim izgubila u njemu«; ona se postepeno pretopila u srpsku pravoslavnu crkvu.

Oslabljujući, poput Petranovića, utjecaj čiste nauke u bogumilstvu i stavljajući na prvo mjesto njegovo socijalno značenje, V. Ćorović ističe da je »sekta bila gotovo više društvena nego verska« i da je »postigla svoje uspehe više na račun svojih socijalnih nego radi svojih verskih načela«. Još u kolijevci pokazuje »bogumilizam... jasan demokratski karakter«. U Bosni se proširio poglavito uslijed »oskudice vrhovnog nadzora, organizovanog i kontinuiranog s jednog mesta i sa jednim sistemom«; bila je to posljedica crkvene politike ugarskih vladara prema Bosni. Uopće je politika ovih vladara, spajajući se s nastojanjima rimske kurije, razvila »kod bosanskih bogumila naročito... nacionalnu crtu« i tako ih s vremenom učinila »glavnim pretstavnicima bosanskog nacionalizma«. Ćorović odbija kao pogrešno mišljenje onih, koji tvrde, »da se pod bosanskim bogumilima kriju čisti pravoslavni«, ali predmnijeva, da je »bogumilizam« postao s vremenom popustljiviji i da je »možda već dopirući do Bosne, kroz razne mene, bio napravio izvesne kompromise«. Shvaćanje bosanskih heretika nije, po njemu, »onakvo, kao kod istočnih bogumila«, a u borbi s katolicizmom ono se još više približilo pravoslavlju.

Ove poglede iznio je Ćorović u više prilika kroz posljednjih osamnaest godina i one se uzajamno dopunjuju. Očito je da u njima treba gledati sažetu formulaciju rezultata, do kojih je u ovom pitanju došao i koji su u takvom obliku jamačno ušli i u njegovu nedavno završenu historiju Bosne. Osnovnu misao dao je 1925 ovim rije-

čima: »Bogumili su bili jedna konservativna sekta, sa mnogo elemenata prve kulture, koju su primili iz Maćedonije i Srbije; radi toga je bila bliža pravoslavlju; i vremenom se, u masi, u njemu i izgubila«. Odnos prema pravoslavnima izrazio je tim povodom pomoću analogije, koja bi u izvjesnom smislu mogla da pogodi jezgru čitavog problema, kada ne bi bilo predpostavke o bogumilskom podrijetlu »crkve bosanske«. On kaže, da bi odnos »mogao biti između pravoslavnih i bogumila od prilike kao u Rusiji između zvanične crkve i takozvanih »staroobrjadaca« . . . «

Čini se, da bi Ćorovićevo gledište moglo da postane dominantno u srpskoj historiografiji, izmirujući na neki način — da se poslužim njegovim vlastitim riječima — jednostranost u shvaćanju Petranovićeve škole i doktrinarizam kod Račkoga i njegovih sljedbenika. Ugledni historik J. Radonić usvaja ovo gledište, premda priznaje, da se »mišljenje Glušca ne može tako lako odbaciti«. On pristaje uz Ćorovića kada tvrdnji o pravoslavlju »crkve bosanske« stavlja nasuprot činjenicu, da srpski izvori proklinju njezine vjernike i govore o njihovom obraćanju u pravoslavlje. A prihvaća također njegovu misao o opadanju heretičkih elemenata u bogumilstvu. Dok se »bogomilska dogma« — kaže on — uopće »znatno približila hrišćanskom monoteizmu«, to je u Bosni bogomilstvo načinilo još uži kompromis sa hrišćanskom verom«.

S pravom smatra Radonić, da je studija V. Glušca o »Srednjovekovnoj bosanskoj crkvi« (1924) najznačajnija od svih, koje zastupaju mišljenje »da u Bosni i nije bilo Bogomila nego da su to pravoslavni koje su rimokatolici iz verske netrpeljivosti i političkih razloga nazivali patarenima«. Nikada prije nije s tolikom dosljednošću i na tako širokoj podlozi uočena nesumnjiva istina, »da srednjovekovna bosanska crkva veruje u prave hrišćanske dogmate«. Ostali zaključci, naprotiv, odveli su Glušca na stranputicu i njegovi su izvodi često neispravni i pogrešni. Ovih se pogrešaka on više nije uspio da oslobodi. Objavljujući prošle godine članak »Bogomilsko pitanje u istoriji Južnih Slovena«, on im je, štaviše, dodao nove. U potpunoj opreci s rijetkim, ali utoliko vrijednijim vijestima o najstarijoj prošlosti »crkve bosanske«, Glušac tvrdi, da je Bosna pripadala prvobitno, zajedno sa Srbijom, području ohridske crkve. I dok je 1924 predpostavljao, da se Bosna »otcepila od Srbije i osnovala svoju posebnu državu . . . nekako u ono vreme, kada su se definitivno rastavile naše crkve na istočnu i zapadnu«, dakle nekako poslije 1054, u posljednjem članku datira ovaj događaj čitavo stoljeće kasnije, »za vreme Nemanjino«. Prije je postanak samostalne »crkve bosanske« vezao uz osnivanje bosanske države, a sada misli da je

ona »verovatno u crkvenom pogledu i dalje spadala pod Ohrid kao i Nemanjina Raška«; istom u vrijeme sv. Save, dakle 1219, odvojila se tobož i Bosna od Ohrida »i osnovala svoju posebnu pravoslavnu crkvu«. Nesumnjivu činjenicu o postojanju »ecclesie bosnensis«, kao jedne od dijeceza zapadne crkve sve do 30-ih godina XIII vijeka, Glušac nadomještava »nekom crkvenom deobom između istoka i zapada«, prema kojoj je Bosna spadala »u zapadnu papsku sferu«. U tome činu mislio je da nalazi dovoljno objašnjenje za napore papâ da u Bosni — kako kaže — »unište pravosljavlje koje su utvrdili Metodijevi učenici«. Na taj način je nastojanje rimske kurije, da napokon i bosansku biskupiju, kao i bosanske redovnike, podvrgne svojim unifikatorskim namjerama i da ih pomoću ovih priveže čvršće uz maticu, kojoj su jurisdikciono pripadali, zamijenjeno borbom, koju Rim vodi s jednom samostalnom pravoslavnom crkvom, svojatajući na osnovu nekadašnjih prava njezino područje.

Ali Glušac se ne osvrće ni na stanovište, koje je istočna crkva, od vaseljenske patrijaršije do srpskih redovnika, zauzimala prema »crkvi bosanskoj« još u XV vijeku. Usprkos tome, što je ono bilo skrajnje neprijateljsko, ne razlikujući se nimalo od stanovišta, na kome je uvijek stajala rimska kurija i zajedno s njome čitav katolički zapad, on je ipak imao smionosti da ustvrdi, kako su samo narodni nazivi svećenika bili »jedina razlika između srednjovekovne samostalne bosanske i samostalne srpske crkve«.

On je tim povodom napomenuo, da spomenuti nazivi pripadaju osobinama, koje je »crkva bosanska« baštinila još od učenika Metodijevih. Doista, sredovječna Bosna, koja je znala da sačuva tolike ostatke drevne starine, utisnula je i svojoj crkvi jako znamenje konservativnosti. Ovaj pojav je dao poticaja B. Kovačeviću, da u najnovije vrijeme zastupa misao o »pravoslavlju van pravoslavne crkvene organizacije«, o slobodnom »divljem hrišćanstvu«, na koje »ni Rim ni Carigrad nisu mogli rasprostrti svoju jurisdikciju« te ono uslijed toga »osta van crkvenih jurisdikcija«. Kovačević nije dosad pokušavao da ove svoje slutnje podrobnije obradi i da ih provjeri na poznatim i svakome pristupačnim vrelima. Jednako su ostale samo nabačene misli, da se »uz hrišćanske dogme, koje su doneli prvi misionari, lepilo sve više starih prehrišćanskih mitova« i da je u Bosnu »možda dopala i koja babunska iskra sa Vardara«.

Ova mišljenja i poglede iznosili su spomenuti pisci u različito doba i s nejednakom spremom. Kadšto bi se zadovoljili pustim domišljanjem, crpeći za to pobude u literaturi, što im je došla do ruku. Malo ih je prišlo problemu s namjerom, da ga prouče na vrelu, da ga upoznaju kroz spomenike, koje je za sobom ostavio život,

uznemiren mnogim borbama i strastima i stoga dalek od toga, da budućim pokoljenjima preda o sebi čistu i nepatvorenu istinu.

Spomenuti pisci zastupaju različite nazore, ali je svima zajedničko uvjerenje, koji put stečeno udubljenjem u historijsku građu, a često izazvano samo subjektivnim motivima, da »crkva bosanska«, kao organizacija svega crkvenog i vjerskog života u Bosni srednjega vijeka, nije uopće bila neka heretička sekta ili da se u njoj javljaju tragovi hereze tek u veoma ograničenom opsegu. U tom pogledu nalazili su se oni na dobrome putu. Shvatljivo je, da su glavnu polugu za rješenje danog problema nalazili u pravoslavlju »crkve bosanske«. Ne dâ se osporiti, da se ovo stanovište može poduprijeti nizom nesumnjivo utvrđenih činjenica. Ali baš ova okolnost, koja lako može odvesti u zabludu, zahtijeva da se istaknu neke činjenice, bez kojih pravilno rješenje problema nije nikako moguće. Metodički je od najveće važnosti spoznaja, da historijska vrela neznaju u Bosni za bilo kakve heretike izvan »crkve bosanske«. U tom pogledu se problem jasno postavlja i ne podnosi zaobilaženje: ili je »crkva bosanska« heretička, ili heretika, kao jedne organizovane grupe, nije u Bosni uopće bilo. Nauka raspolaže danas s dovoljno provjerenih podataka, da može staviti izvan sumnje jurisdikcionu pripadnost »crkve bosanske« Rimu i da može pobliže uočiti vrijeme i prilike, u kojima je ta pripadnost zauvijek prekinuta. Pravoslavni Istok nije ovu vezu nikad osporavao; on to nije učinio ni onda kada je ona doista postojala, ni kasnije kada se samo pravno nastavila. I on je za »crkvu bosansku« imao iste osude, kao i Rim. Ali je »crkva bosanska« bila plod blagotvornog djelovanja Svete Braće, koja su došla iz Bizanta, noseći sa sobom i u sebi stoljetnu baštinu pravoslavnog Istoka. Po toj tradiciji »crkva bosanska« je pravo dijete crkvene kulture Istoka.

* * *

Postojana težnja Rima da spriječi — po riječima jednog pape — cijepanje i komadanje tunike Gospodnje, u kojoj je bilo simbolično izraženo jedinstvo svega kršćanstva, predstavlja jednu od osnovnih linija u političkom i duhovnom razvitku srednjega vijeka. Rimska kurija nije prezala ni pred kakvim naporima, koji bi istočno kršćanstvo mogli opet privesti u njezino krilo. Da to postigne, bila je kadšto spremna na znatne ustupke, ali je često padala u drugu krajnost i tada je iznosila žestoke optužbe radi hereze. »Ovdje se vidi osobito jasno — kaže historik odnosa papinstva prema Bizantu, W. Norden — da je papinstvo i u svojstvu čisto crkvene vlasti, dakle i onda kad nije baš izravno nastupalo kao politička sila, bilo to u

Italiji ili ma gdje u svijetu, slijedilo zapravo jedan politički cilj, ukoliko mu je naime bilo prije svega do toga da vlada i da vrši utjecaj.« U početku XIII vijeka, kada se činilo da se s političkom vlasti Latina nad Grcima jedinstvo crkava približilo naglo i neočekivano svom ostvarenju, jedan Inocencije III se zadovoljio time, da mu grčki kler izjavi poslušnost i da se tako uključi u crkveni mehanizam, koji su pape pokretali. On je tada »razotkrio osnovni karakter rimske crkve kao onaj jednog duhovnog državnog bića, pokazao ju kao nastavak rimskog imperija, ukorijenjen dašto u svijesti jedne religiozne misije« (Norden). U isto vrijeme (1215) odobrio je lateranski koncil običaje i obrede grčke crkve, unijevši u kanon praksu, koju je rimska kurija već prije provodila prema Grcima na jugu Italije. Ima štaviše dokaza, da su se pape ondje s mnogo dobre volje odnosili i prema grčkom učenju, koje se u koječemu protivilo njihovu vlastitom.

Ovaj pomirljivi stav rimske kurije postigao je vrhunac u doba pape Inocencija IV; njegov pontifikat označava duboku promjenu u odnosu prema Bizantu. »Do toga se vremena na papskoj kuriji mislilo, da pravoslavnu crkvu treba pokoriti okupacijom, sada je zavladalo uverenje, da će se to moći postići unijom.« (Stanojević) Politika rimske stolice iznenađuje tada svojom širokogrudnošću. Prvi put daje Rim svoju izričitu privolju, da se glagoljica upotrebljava u crkvi tamo gdje se kao običaj uzdržala, a malo prije toga udovoljio je molbi galičkog kneza, da se u njegovoj zemlji služi istočni obred na slavenskom jeziku. Za volju crkvenog jedinstva papa je čak bio spreman da ne dira u simbol vjere, radi koga su se obje crkve najviše pobijale.

Jaz, koji ih je razdvajao, nije se kraj tadašnjih političkih prilika dao premostiti. U Rimu je poslije velike sklonosti za popuštanje nastupila reakcija, neobično osjetljiva i bezobzirna. Raskidajući nedavno sklopljenu uniju, papa Martin IV je 1281 izopćio iz crkve cara Mihajla; on ga optužuje, da pomaže herezu i staru šizmu Grka, koji su po toj šizmi upravo i postali heretici. Ali su se optužbe ovakve vrsti mogle već davno prije da čuju i njima su se podjednako služili na obje strane. Duboka opreka među njima, koja je znala porasti do prave odvratnosti ,nalazila je svoj izraz napose u prekrštavanjima, kojima se već rano nastojalo potkrijepiti djelom optužbe radi hereze. Kada je u XV. vijeku osmanlijska bujica prijetila da poplavi kršćansku Evropu, zapljuskujući pokatkad i same obale apeninskog poluotoka, na kome se uspinjao prijestol svetoga Petra, odnosima Istoka i Zapada nedostajala je svaka logika i realno računanje s činjenicama. Naredne godine poslije ponovno ugovorene unije u Fi-

renci, papa je već zabrinut radi širenja »grčke hereze« u Moldavskoj, a u bliskom susjedstvu Bosne razvija se ogorčena borba sa srpskom crkvom, koja nije dala svoj pristanak na uniju. Dok su u južnoj Ugarskoj potkraj 20-ih godina oduzimali imutak onima, koji bi svoju djecu dali krstiti od pravoslavnih svećenika, čuveni propovjednik protiv husita, franjevac Ivan Kapistran, slao je još 1455 opsežne tužbe svoje braće u Rim, nabrajajući u njima zablude »Rascianâ«, koje su po njegovu uvjerenju premašile čak i same hereze Grka. Osim tobožnjih razlika u nauci, za koje bi — kako sam kaže — trebalo mnogo vremena da se ispripovijedaju, on im predbacuje »da na silu hvataju i prekrštavaju katolike, izlažu ruglu katoličke obrede i ometaju prelaženje na »rimsku vjeru« onih »bosanskih heretika, koji se drže patarenske vjere«. Posljednje su riječi samo blijedi odraz grčevitih trzaja, u kojima je zamirala sredovječna Bosna. Pred očima Turaka, koji su u srcu Bosne već počeli da grade džamije, rimska kurija je još jednom pokušala da slomi otpor »bosanskih heretika«. Kralj Tomaš, a poslije njega sin njegov, uložili su svu moć obnovljene kraljevske vlasti, da zatru ovo »sjeme sotonino« i da zemlju privedu posvema i zauvijek u poslušnost rimske stolice.

To je ujedno posljednje poglavlje, kojim je završila teška i bezuspješna borba rimskih papa za posjed Bosne. Započeli su je još na osvitu XIII vijeka, u doba kada su događaji na istoku naviještali ostvarenje najzamamnijih snova o jednom stadu pod jednim pastirom i kada su na zapadu odjekivali potmulo prvi udarci potresa, koji će naskoro izbiti punom snagom u križarskim pohodima na francuske heretike. Vijesti, koje su iz Dalmacije stigle u Rim, dale su povoda papi Inocenciju III da i na Bosnu baci sumnju zbog katarske hereze, one iste, koju se na zapadu spremao da uguši oružjem i inkvizicijom. Istraga, koju je 1203 poveo njegov legat u Bosni, utvrdila je u njoj postojanje reda, koji se pod imenom »krstjana« mnogo razlikovao od svoje zapadne braće. (Usprkos tome, što se u nauci ovih bosanskih redovnika nisu mogle pronaći nikakve heretičke zablude, a najmanje kakve katarske ili patarenske, papa je radi mnogih osobenosti u načinu njihova života i radi uloge, koju su igrali u ustrojstvu bosanske biskupije, nalazio za shodno da red »krstjana« podredi neposredno svome nadzoru.

Odavno je već rimska kurija težila za tim da život redovnika dovede u sklad s njihovim regulama i da ih čim više otkine od života, koji je bujao izvan zidina njihovih samostana. Na mnogobrojnim crkvenim sinodima stvarni su zaključci, kojima se priječilo re-

dovnicima da oblače bojadisanu odjeću poput svjetovnjaka. Često se obraćala pažnja nestašici svećenika po samostanima i žućno se raspravljalo o posvećivanju redovnika za svećenike. Rimska je kurija pored toga nastojala da u ostale zemlje presadi običaje, koji su se tijekom vremena pojavili u njezinoj crkvi. Ne samo gregorijansku liturgiju i različite obrede, već i njezine uredbe o postovima trebalo je učiniti zajedničkim dobrom sviju vjernika.

Život »krstjana« bio je u koječemu srodan životu mnogih njihovih drugova na Zapadu. U engleskoj crkvi postojao je štaviše običaj da nadbiskupa biraju redovnici canterburyjskog samostana sv. Trojstva. Ali bosanski su se redovnici ipak mnogo razlikovali od ostalih redovnika. Nisu se nazivali braćom, već »krstjanima«, a njihova svjetovna odjeća imala je obilježje uredbe, od koje se nisu mogli odijeliti. Dobro organizovani, oni su tako dominirali crkvom, da druge crkvene hijerarhije osim njihove nije bilo u Bosni. Postojala je doduše biskupija, ali je njezina organizacije bila u svemu istovetna s njihovom; poglavar »krstjana«, koji se zvao »dêd«, bio je ujedno »episkup crkve bosanske«, kako se ova jedina biskupija u Bosni oduvijek nazivala. Nema spomenika, koji bi ovu crkvu bilo kad odvajao od »krstjana«, i običnih i »poglavitih«, koji su se inače zvali »strojnici« i dijelili se u niži čin »staraca« i viši »gostova«. Premda nije bila bez seoskih popova, sredovječna »crkva bosanska« sastojala se kao organizacija isključivo od »krstjana«. Oni su bili njezini nosioci i s njihovim se nestankom zameo i njoj svaki trag.

Žig hereze, koji je utisnut njezinim »krstjanima«, morao je dakle pogoditi i samu »crkvu bosansku«. Jednom udaren, on se više nije dao ukloniti.

Kada je prvi put pala optužba, da se Bosnom proširila hereza i da su u njoj našli utočište heretici, koji su morali da bježe iz dalmatinskih gradova, prošlo je više godina, dok se slegla uznemirenost na rimskoj kuriji. Među glasinama, koje su stizale u Rim, govorila je jedna čak o mnogim tisućama podanika Kulinovih, koji su zajedno s banom pristali uz krivu nauku. Papa je odlučio da postupak u ovoj stvari povede po svim propisima do kraja. A kada je istraga završena i kada se papinski legat poslije obavljena posla otputio preko Ugarske na dvor bugarskog vladara, onda se papinski arhiv obogatio svega jednom ispravom. Bila je to izjava načelnikâ »krstjana«, koji se u ime svekolike braće obvezuju da će unaprijed slijediti u svemu zapovijedi svete stolice. Optužba je doista pogodila samo bosanske redovnike i još jednom je odjeknula u napomeni legatova pisma papi, da se njegova misija odnosila na negdašnje »paterine u Bosni«.

Od toga vremena nije više nestalo iz upotrebe ovog naziva za

bosanske »heretike« uopće, a »krstjane« napose. Dubrovčani su mnogu molbu i opravdanje pokušali da objasne opasnošću, kojoj su stalno izloženi, pošto ih sa svih strana okružuju patarini (i maniheji). Ponekom od omraženih susjeda među bosanskom gospodom znali su prišiti ovaj nadimak, kada su se zbog njihova postupka žalili vrhovnom gospodaru i svome i njihovu. Ali kada bi njihovi pisari unosili u službene knjige one suhoparne bilješke, bez kojih se jedva može zamisliti sredovječna prošlost obližnjih zemalja, onda su riječju pataren (patarin, paterin) označavali uvijek samo »redovnika vjere bosanske« — kako su to jednom prilikom zapisali — od najprostijeg »krstjanina« do najuglednijeg »gosta«. Na isti su način postupali u prepisci s poslanicima na bosanskom dvoru, stavljajući ispred svih ostalih, pa i same kraljice, patarene, i razlikujući ih jasno od »dobrih Bošnjana«, od velmoža i ostalog plemstva, koje je pripadalo istoj vjeri i istoj crkvi.

Svoj načelni stav, koji nije bio nimalo sklon ostalim konfesijama osim katoličke, Dubrovčani nisu mogli da zataje ni onda, kada je trebalo da i oni sudjeluju u velikom izmirenju svega kršćanstva, što je poduzeto od strane crkvenih otaca, sakupljenih u Baselu. Tamo se najozbiljnije snovalo, da se pokuša vratiti crkvi također »stanovnike Bosne, zaražene manihejskim bludom«. Dubrovačkoj republici, čiji je zemljak Ivan Stojković pripadao među najuglednije članove koncila, dodijeljena je u tome poslu uloga posrednika. Političke prilike nisu tada, god. 1433, bile povoljne za pokušaj ove vrsti. Izvjestivši u tome smislu kardinala Ivana, Dubrovčani nisu ni ovom prilikom ublažili svoju omrazu prema »crkvi bosanskoj« i njezinim »krstjanima«. Pomenuvši patarene, ove »redovnike rečenog kraljevstva bosanskoga«, oni su skloni da im odreknu i vjeru i red i regulu. Da ne bude sumnje, koga pri tome imaju na umu, oni dodaju na kraju, da se »prvi među njima zove djed, drugi gost, treći starac, a četvrti strojnik« i da su njih četvero glavni »u herezi i nevjeri Bošnjana«. Ovaj prikaz bosanske hijerarhije nije doduše sasvim točan, ali podatak u cjelini pruža nesumnjivi dokaz, da ni oni najupućeniji — a to su Dubrovčani svakako bili — nisu dijelili »crkvu bosansku« od njezinih redovnika. Ove pak nisu ni smatrali dostojnima da nose ime redovnika, gledajući u njima samo heretike i nevjernike.

Čitav vijek i pô kasnije crpao je iz dubrovačkih izvora svoje najvrijednije vijesti o bosanskim hereticima historik Mavro Orbini. Nadovezujući na jednu bilješku, koja je potekla iz pera pape Pija II te opisuje bosanske »maniheje« kao monahe, koji žive po gorskim dolinama, Orbini napominje, da se opat njihovih samostana zvao djed, a prior strojnik.

Ovo stanovište Zapada u odnosu prema »crkvi bosanskoj« nalazi potvrdu na strani Istoka u jednom rukopisu iz početka XV vijeka, u kome je srpska crkva proklinjala, među ostalim hereticima, i sve one, koji su se nazivali »krstijane i krstijanice«. Na čelu njihovu navodi se, s dodatkom »bosnskii«, neki Rastudije, koji je u vrijeme sastava ovog odlomka bio — kako se čini — djedom »crkve bosanske«, dok im je na dnu lista pridodat drugom rukom Radin, proslavljeni gost hercega Stjepana Vukčića. Dubrovčani su zbog svojih interesa uvijek gledali da zadrže naklonost »krstjana«, ali jedva su kojeg od njih cijenili kao »gosta hercegova«, kome su širom otvorili vrata svoga gostoljubivog grada i čak mu svečano obećali, »da ne bude usilovan od nikogar iziti iz vêre, koju vêruje«, ako se u njihovu gradu stalno nastani. Kruti katolici, Dubrovčani su ipak znali da čine ustupke tamo gdje ih po pravilu nikad ne bi učinili. Pobožna ruka srpskog kaluđera htjela je naprotiv da ostane dosljednom i u slučaju jednog Radina, koji je zajedno s mileševskim metropolitom Davidom uživao blagodati »redovnika hercegovih«.

* * *

Bosanski redovnici javljaju se u očuvanim spomenicima istom u doba bana Kulina. Oni se kreću u njegovoj okolini i nalaze se pod njegovom zaštitom. Poznato je ime »krstijanina« Radohne, koji prisustvuje posvećenju jedne crkve, podignute od bana Kulina, kao i imena sedmorice načelnika njihovih iz izjave od god. 1203, u kojoj zovu bana svojim patronom. Dubrovački kroničari zabilježili su iz toga vremena također ime jednog »djeda« njihova, bosanskog biskupa Radogosta.

»Crkva bosanska« bila je tada u sklopu zapadne crkve, i dubrovački kroničari znaju za mnoge darove, što ih je Radogost slao papi u povodu svoga posvećenja. Ali spomenuti su ljetopisci zabilježili još nekoliko imena poglavara bosanske crkve, obuhvativši u njima skoro čitav jedan vijek, inače siromašan vijestima i taman. Njihovi su podaci našli djelomice potkrijepe u preostalim listinama iz arhiva Republike, a u cjelini svojoj odražavaju vjerno jedno historijsko stanje, koje je trajalo stoljećima i koje je uslijed toga moglo da ostavi za sobom znatan broj originalnih dokumenata. Na podlozi ovih mnogobrojnih i raznovrsnih podataka izdiže se pred nama jedna izrazito narodna crkva, narodna kako po imenima svojih poglavara, tako i po njihovu neznanju latinskog jezika, a i po samom svome nazivu, u kome je izražena ovisnost ove crkve o zemlji i političkoj tvorevini, u kojoj je nekad davno nastala. Sredovječna Bosna nije imala više do jedne biskupije i ova je prirodno morala da nosi bosansko ime. U latinski pisanim spomenicima označuje se uobičajenom riječju za biskupiju;

narodno ime »crkva bosanska« samo je doslovan prijevod latinskog naziva »ecclesia bosnensis«. Prastara je oblast sredovječne Bosne, kolikogod bila po svjedočanstvu carskog pisca iz prve polovine X vijeka samo malenom zemljicom. Ali kao što su i susjedne oblasti imale svoje vlastite »crkve«, tako je i ova geografski zaokružena jezgra buduće moćne države morala već tada imati svoju »crkvu bosansku«.

Nema spomenika, u kome bi bilo ma što zabilježeno o njezinu postanku. Kada se prvi put javlja u pisanim izvorima (1089), ona tvori jednu od dijeceza nadbiskupije u Baru, kojoj je tada, kao državnoj crkvi dukljanske kraljevine, bila među ostalim pokrajinama ove države podložena i Bosna. Još stariji spomen bosanske biskupije očuvan je možda u jednom rimskom katalogu biskupija iz god. 1188, kome je original sastavljen u polovici XI vijeka, po jednome mišljenju nešto prije 1040. S raspadom dukljanske države u početku XII vijeka nestalo je i njezina crkvenog jedinstva. Doskora se nedaleko stare metropole pojavio takmac u nadbiskupu dubrovačkom (1120), koji je preuzeo čitav njezin posjed u unutrašnjosti. Bosanski je biskup postao tako sufragan dubrovački, koji je kroz narednih stotinu godina dolazio — po riječima jedne latinske listine (1195) — u Dubrovnik, da bi poslije izbora primio od svoga metropolite posvećenje. Ovaj posljednji bi opet pohađao njegovu dijecezu i posvećivao tamo crkve, kako su to zapisali dubrovački kroničari.

Okolnost, da je rimska kurija počela odjedanput s toliko odlučnosti obraćati pažnju prilikama u Bosni, nije, prema tome, mogla da bude shvaćena kao napadaj na tuđe područje i tuđa prava. Zauzeta dosta teškom borbom s dualističkim hereticima, ona je morala da vodi pojačanu brigu o svakoj pojavi, koja bi se, po njezinu uvjerenju, mogla izroditi u herezu. Razvitak, koji je već prije više vjekova pokrenula, išao je i onako pravcem sve jačeg saživljavanja i ujednačivanja među pojedinim dijelovima organizma, koji je ona predvodila. »Crkva bosanska«, koja je dosad ostala pošteđena od ovih dubokih promjena, u kojima se preobražavalo biće tolikih starih crkava na Zapadu, morala je napokon krenuti njihovim putem. Pošto su njezinu organizaciju sačinjavali zapravo redovnici, trebalo je započeti s ovima. U listini od god. 1203, kojom su se obvezali da će preurediti život po svojim samostanima i u kojoj je poslušnost rimskoj stolici bila toliko istaknuta, da su sve ostale obveze i formalno i sadržajno podređene ovoj doista prvoj i posljednjoj od sviju, ogleda se sav kompleks tadašnjih historijskih okolnosti u vezi s »crkvom bosanskom«. Jednu od njegovih komponenata predstavlja pripadnost »crkve bosanske« jurisdikcionom području dubrovačkog nadbiskupa, koga je u događajima god. 1203 zastupao arciđakon dubrovački Marin.

Rezultat istrage nije bio od presudne važnosti samo po »krstjane« i njihov stav prema rimskoj kuriji u najbližoj budućnosti, nego je on bacio tamnu sjenu i na neposrednog crkvenog starješinu bosanske biskupije. Kada se rimska kurija osvjedočila, da je njezin trud ostao uzaludan i da se u »crkvi bosanskoj« nije od toga vremena ništa promijenilo, ona je poslije ponovno provedene istrage 1232 izuzela bosanskog biskupa ispod vlasti njegova metropolite i podložila ga izravno sebi. A da se njezin utjecaj ne ograniči kao 1203 na puko formuliranje zadataka, bez ikakve mogućnosti da se utvrdi potrebno jamstvo i da se povede nadzor o njihovu ispunjavanju, ona se više nije zadovoljila time, da »krstjanima« potvrđuje starješinu, koga bi oni sami izabrali. Korjenite reforme u crkvenom ustrojstvu i vjerskom životu, pred kojima je Bosna stajala, mogle su se obezbijediti samo tako, da se njihovo ostvarenje povjeri nadasve pouzdanim i odlučnim službenicima. Godine 1233 nametnut je Bosni za biskupa stranac i dominikanac. Ovog »Latina« i njegove pomagače iz reda, kome je i sam pripadao, nije sapinjala nikakva tradicija niti su ih spriječavali bilo kakvi obziri. Za njima su stajale tisuće oružanih križara i politička ambicija jednog moćnog kneza, uvijek spremni da njihovu radu pribave važnost materijalnim pritiskom.

Problemi duhovne prirode riješavali su oduvijek na isti način. Put, kojim je nova božanska istina dopirala do ljudskih duša, odveć je često bio poliven krvlju. Onih dana kada se »crkvu bosansku« nagonilo da svoje tradicijom posvećene oblike zamijeni novima, na donjoj Vezeri su ratnici božji, potaknuti oprostima, kakve su dobivali samo borci u svetoj zemlji, iskrvarili jedno odvažno pleme samo zato, jer nije htjelo da svome crkvenom starješini dâ dužne danke i desetinu. Godinama se vodila borba, i ukoliko je ona postojala žešća, utoliko su teže osvade padale na postojanog buntovnika. Naposljetku je nezasitnost crkvenih glavara našla moralno opravdanje u optužbi, da pleme Stedingera obožava đavola i prema tome pripada sekti luciferijana. Nije tome dugo, kako se ova legenda smatrala još nepatvorenom istinom. Uporedo s borbom protiv Stedingera, u kojoj se pape crkvenoj zajednici, po Njemačkoj su plamsale lomače, koje su se palile po presudi okrutnog Konrada iz Marburga. Prema pismu, upućenom papi od nadbiskupa u Mainzu, inkvizitorove su žrtve mogle da biraju samo između priznanja, koje ih je vraćalo životu, i poricanja, koje ih je odvodilo na lomaču. Bilo je to vrijeme kada se iz crkve izopćivalo čovjeka samo radi toga, jer je bio navikao da drukčije obdržava postove, nego što je to bio običaj zemlje, u kojoj se kao tuđinac našao.

Ovi primjeri nadopunjuju prije navedene slučajeve, u kojima su

došle do izražaja promjene, kroz koje su prolazili međusobni odnosi zapadne i istočne crkve. Poznavanje ovih činjenica pomaže mnogo do se prosudi položaj, u kome se »crkva bosanska« nalazila. Pojam se hereze nije odista dao skučiti u uske granice jednog točno omeđenog pojma; predodžba o jedinstvu podlijegala je tijekom vremena znatnim kolebanjima, a u primjeni sredstava, kojima se služio, da bi ovo jedinstvo uzdržao ili ga opet uspostavio, nije Rim bio nimalo obziran.

Duboke su bile promjene, kroz koje je »crkva bosanska«, a s njome i čitava Bosna, morala da prođe u 30-im godinama XIII vijeka. Trebalo je ovu crkvu temeljito reorganizirati i učiniti podatnom kako crkvenim potrebama rimske kurije, tako i političkim prohtjevima ugarskih vladara; njihovi su interesi išli u ovom pogledu usporedo i uzajamno su se popunjavali. Episkopalno uređenje, koje se sada uvodilo u Bosnu, trebalo je da potisne utjecaj, koji su »krstjani« dotada vršili u »crkvi bosanskoj«. Pored njihove organizacije nastajala je posebna organizacija s kaptolom i biskupom na čelu, obdarena zemljišnim posjedom i prihodom od desetine. Položaj »krstjana« postao je utoliko teži, jer su prva dva latinska biskupa, od kojih je jedan bio Nijemac, a drugi Madžar, našli snažan oslonac u redu dominikanaca, iz koga su potekli. A prirodno je, da se s ovim strancima, koji su zagospodarili »crkvom bosanskom« i koji nisu zavisili o »krstjanima«, pojavila ujedno težnja, da se dotadanji obredni običaji prilagode što više običajima rimske crkve. Ima razloga predpostavci, da pri tome nije ostala pošteđena ni sama liturgija, iako se u obredni jezik jamačno nije diralo.

U zemlji se dizao otpor, o koji su se lomili krvavi napori došljaka. Priznavajući u načelu metropolitanska prava dubrovačke crkve, papa je i opet podredio 1238 bosanskog biskupa neposrednoj vlasti apostolske stolice. Da ugodi željama Madžara, koji su u borbu za interese kurijine u Bosni uložili mnogo truda i novaca, papa je naposljetku podložio Bosnu 1247 nadbiskupu kaločkome. Tada se biskup latinske biskupije bosanske nije više nalazio u Bosni. »Ecclesia bosnensis« prenijela je sjedište u slavonsko Đakovo još za života Povše (Pože), drugog biskupa, koga je postavila rimska kurija. Narodna »crkva bosanska« nastavila je da živi dalje po svojim starim uredbama. Kada je u doba banovanja Stjepana Kotromanića započeo nagli uspon bosanske države i kada su se njezine granice sve više razmicale, »crkva bosanska«, koja se tada nalazila u punom sjaju svoje moći, mogla je da baci koji sažalni pogled na svoju neznatnu imenjakinju preko Save. Ali dok se ova gubila u golemom broju biskupija, koje je u svome krilu okupila rimska crkva, narodna »crkva bosanska« ostala je samostalnom od onog vremena kada je sama rim-

ska kurija prekinula nit, koja ju je preko Dubrovnika spajala s katoličkim Zapadom.

* * *

Odijelivši se od Rima, »crkva bosanska« je sačuvala svoju samostalnost do kraja. Premda se širila na graničnom području, koje je s vremenom već radi svog položaja moralo biti sve više izloženo različitim utjecajima, i premda je svoju samostalnost morala da plaća velikim žrtvama, ona se nije priklonila Istoku, s kojim je imala zajedničke mnoge osobine svog unutrašnjeg života. Odnos »crkve bosanske« prema istočnoj crkvi nije se u biti razlikovao od njezina odnosa prema materi crkvi, od koje se odvojila. Pravoslavni je Istok dakako imao manje razloga da posvećuje pozornost jednoj crkvi, koja nije nikad pripadala njegovu jurisdikcionom području. Dok se u latinskim spisima odražava sva žestina i strast borbe, od koje se nije odustajalo do konačnog poraza otpadnikova, istočna je crkva mogla istodobno da zauzme samo stav posmatrača. Na to su je upućivali također njezine etatističke tradicije, koje su ujedno odredile i stanovište srpske pravoslavne crkve prema »crkvi bosanskoj«. Ne može se smatrati slučajnom pojavom, da najznatniji spomenici, u kojima je ovo stanovište došlo do izražaja, potječu tek iz onog vremena kada su čitave srpske oblasti ušle u sklop bosanske države i kada je dodir obiju crkava postao neposredniji i češći. Istom onda su se po srpskim manastirima izricala prokletstva protiv bosanskih heretika i poduzimali se štaviše pokušaji da ih se prevede na pravoslavlje.

Istočna crkva nije mogla borbu u Bosni pratiti sasvim nezainteresirano. Optužbe radi hereze, s kojom se morala i sama da bavi u najrazličitijim njenim oblicima, nisu je mogle ostaviti ravnodušnom. Usprkos tome nije vaseljenska patrijaršija ni jednom prilikom osporila pravo Rima na »crkvu bosansku«, niti je ovu ikada svojatala za sebe. Njezin su primjer slijedile i ostale autokefalne crkve, koje su u njoj gledale uvijek simbol svoga duhovnog jedinstva.

Za širenje pravoslavlja u zapadnom dijelu balkanskog poluotoka najveće je zasluge imala patrijaršija, a kasnije arhiepiskopija u Ohridu. Osnovana potkraj X vijeka od cara Samujla, ona je obuhvatila većinu oblasti, koje je Samujlo okupio u svojoj prostranoj državi. Premda je propašću carstva izgubila patrijaršijski čin, ohridska je crkva pod zaštitom Vasilija II još više proširila svoju jurisdikciju. Broj njezinih sufragana porastao je od 17 na 29, ali ma da se pod njezinom crkvenom vlašću nalazila i Serbia (kasnije je još pridošao Rhasos, Ras), granicom je na zapadu ostala rijeka Drina, koja je dijelila Rašku od Bosne. Golemo područje ohridske crkve smanjilo se

tijekom vremena uslijed izdvojenja drugih autokefalnih crkava, ali ova se granica nije više nikad pomakla. Carigradu se kasnije pružilo više prilika da u pregovorima, što su vođeni s Rimom radi unije, istakne svoje teritorijalne i jurisdikcione pretenzije na Balkanu, ali »crkva bosanska« nije nikad ulazila kao predmet u ove razgovore.

Ne iznoseći kakva virtuelna prava na Bosnu, vaseljenska se patrijaršija u odnosu prema ovoj poistovetila potpuno s gledištem rimske kurije. Još nekoliko godina pred pad Bosne vladalo je na patrijaršijskom dvoru uvjerenje, da herceg Stjepan i njegovi podanici ne pripadaju nipošto »grčkoj crkvi«. Oni — po riječima patrijarhe Genadija II u jednom srpskom rukopisu — nisu bili »hristiani pravoslavni«, ali ih on nije smatrao ni »inoslavniima«, kako zove ostale kršćane. Ne samo on, nego ni njegov suvremenik, uvaženi historik Laonik Halkokondil, nije stanovnike hercegove zemlje ubrajao u kršćane, premda je baš tamo bio utjecaj srpske crkve vrlo moćan i premda je ovoj pripadao znatan dio hercegovih podanika. Na patrijaršijskom dvoru imali su za njih samo pogrdnu riječ, kojom se podjednako moglo da obilježi zakletog neprijatelja križa, kao i da se izrazi pripadnost omraženoj bogumilskoj sekti: nazivalo ih se kutugerima.

Danas više ne može biti sumnje o tome da »crkva bosanska« nije nikakav ogranak heretičkog pokreta, koji se veže uz legendarno ime bugarskog popa Bogumila, kako ga zove protivnik njegove nauke, presbiter Kozma. Spomenici, na kojima bi trebalo da počiva postepeno širenje bogumilstva prema zapadu, ne zaslužuju vjeru, koja se dosad u njih polagala. Podatak o hereticima u žitiju Nemanjinu, koji se zbog vremenskog podudaranja smatrao općenito neizbježivim uvodom u historiju bosanske hereze, pokazao se napokon sasvim nepouzdan. Proslavljujući svog oca, Prvovjenčani je istakao tobožnje zasluge Nemanje u pobijanju heretika, koji su ispovijedali nauku »bezumnog Arija«. Možda se u toj vijesti krije odjek ogorčenih borba među grčkim teolozima, što su ih baš u to vrijeme vodili godinama o jednoj Kristovoj izreci, optužujući se međusobno zbog arijanstva. Osim jedne jedine vijesti, koja je utvrđena kao kasniji umetak, nijedan od spomenika, u kojima je riječ o »hereticima« u Bosni, kao ni veliki broj spomenika, koji su potekli iz njihove sredine, ne poznaje naziva bogumil (ili bogomil) za vjernike i redovnike »crkve bosanske«. Dok se rimska kurija služila u najvažnijim spisima imenom maniheja i dok su Dubrovčani izrazom patareni označavali redovito samo bosanske redovnike, na području istočne crkve preoteli su mah nazivi kutuger i babun, koji su se doduše upotrebljavali kao sinonimi naziva bogumil, ali su s vremenom ujedno dobili šire značenje jedne sramotne pogrde, na što upućuje i oznaka »babunska riječ« u zakoniku cara Dušana.

Malo ima spomenika, a to su od reda latinski, u kojima se vjernici »crkve bosanske« zovu najviše opravdanim izrazom Bošnjanâ (Bosnenses); ponajviše se rabio općeniti naziv heretika.

I srpski spomenici, ukoliko govore o njima, zovu ih najčešće hereticima. Prvi takav podatak u vezi je sa željom kralja Dragutina, da u oblastima, što ih je 1284 primio na upravu u sjeveroistočnoj Bosni, »mnogije od jeretik obrati v vêru hristijansku i krsti ih«, kako je to u njegovu životopisu zabilježio arhiepiskop srpski Danilo. Dragutin je tada priznavao primat rimskoga pape, koji mu je na njegovu molbu i uputio dvojicu franjevaca kao inkvizitore, odredivši tim povodom da ustanova inkvizicije ostane u Bosni stalnom.

Srpska je crkva već dovršila u to doba svoju redakciju spisa, u kome je grčka crkva, pod imenom sinodika, sredila uz ostalo, pomene različitim svjetovnim i duhovnim licima, kao i prokletstva na različite grupe i pojedinačno navedene heretike. Ovaj važan obredni spomenik nadopunjavan je s vremenom novim podacima, pri čemu je lokalni interes crkve, koja se njime služila, igrao znatnu ulogu, a jednom je štaviše prerađivan. Od ovako naknadno prerađenog teksta došla su do nas dva rukopisa iz XV. vijeka, izrađena negdje u Polimlju, na području, koje je u to vrijeme pripadalo bosanskoj državi. Dok se još nisu nalazili u posjedu Bosanaca, ovi su krajevi bili 1329 opustošeni prigodom upada njihove vojske. Suvremeni spomen o tome događaju zapisao je u jedan rukopis dabarski episkop Nikola; njegova episkopija je tada najviše postradala od tih »bezbožnih i poganih babuna«, kako episkop Nikola zove čete bosanskog bana Stjepana. Možda je baš ovaj događaj dao najviše povoda, da se u jednom od gore spomenutih rukopisa preda kletvi, uz ostale babune, također ima bana Stefana.

Značaj se ovih rukopisa, koji su nosili također službeno obilježje, ne može umanjiti nikakvim prigovorom. U starijem od njih, prozvanom trojičanskim trebnikom — po manastiru sv. Trojice kod Pljevalja, u kome je pronađen — proklinju se »Rastudije bosnskii i Radomir i Dražilo i Tvrtko i Tvrdko i Tvrdoš i vsi naricajušte ise krstijane i krstijanice, a ne klanjajušte se svetim ikonam i krstu čstnomu«. Kasnije je ovim imenima dodato ime »Radina, gosta hercegova«, s posebnom napomenom: da budet proklet. A da se možda ovaj pripis ne shvati kao izraz neke lične mržnje, u kome srpska crkva kao takva nije imala udjela, zato se pobrinuo pisar, koji je »v domu Spasove«, vjerojatno manastirskoj crkvi u Mileševi, izradio drugi rukopis. Ovaj mlađi tekst »obreda ispovedanja vere i proklinjanja jeretika«, kako ga je njegov izdavač nazvao, obiluje još više podacima o »jereticima bosanskim i humskim«. Prvi i jedini put proši-

ruje se u njemu prokletstvo još i na heretike u Humu, jamačno predstavnike »crkve bosanske«, koji su sa svojom vlastelom došli onamo, nakon što je ban Stjepan prisvojio ovu oblast. Gost Radin nije više pribilježen na kraju lista, nego se uz ostale prokletnike — osim jednog od njih — navodi u samome tekstu.

Ovi bi podaci bili sami po sebi dovoljni da obore predpostavku o nekom približavanju »crkve bosanske« pravoslavnom Istoku u to vrijeme. Srpsku crkvu dijelila je od »crkve bosanske« prije svega svijest o tome, da ne pripadaju zajedničkom žarištu kršćanstva. A jednakim su očima promatrali njihov odnos oni ljudi na zapadu, koji su bili najmanje zadojeni mržnjom i prema bosanskim »hereticima«, kao i prema istočnom pravoslavlju.

Hus je u jednom od svojih spisa spomenuo neku zabludu »heretika Paterina, koji su u Bosni«. Kada je to pisao, jamačno se poslužio nekim latinskim spisom, u kome su bile pobrojane optužbe, davno već uobičajene protiv »crkve bosanske«. Njegovi sljedbenici, međutim, nisu dijelili ovo mišljenje. Oni su, prema svjedočanstvu izaslanika crkvenog koncila u Baselu, smatrali da su Bošnjani (Bosnenses) dobri kršćani, a takvima su smatrali također Grke i Arijance. Ipak su i oni oštro lučili vjernike »crkve bosanske« od Grkâ kao skupnog naziva za sve vjernike istočne crkve, bez razlike, kojoj su narodnoj crkvi pripadali. Na isti je način postupio kardinal Ivan de Ragusio kada je u zanosu velikog pomirbenog djela, koje je trebalo da ostvari baselski koncil, preporučao u jednom traktatu, da se poslanici ne šalju samo Grcima, već s jednakom punomoći i k Armenima, Nestorijanima i Jakobitima te Manihejima i Patarenima u Bosni.

Ovo doba grčevitih trzaja i mučnih napora u zapadnoj crkvi i kršćanstvu uopće, dovelo je u naše krajeve jednog od najglasovitijih propovjednika i inkvizitora. Dominikanac Jakob de Marchia lutao je kroz godine našim krajevima između mora i panonske ravnice i progonio je nesavjesne franjevce u Bosni skoro s istom bezobzirnošću, kao i srpskog popa u Konavlima, ili husitske sektaše u Slavoniji. A kada svjetovno svećenstvo u Slavoniji nije više htjelo da podnosi njegovu strogost i kada se zbog nje žalilo kuriji, u pismima, kojima je htio da se posluži kao preporukom, tamošnji su dostojanstvenici razlikovali Husite, Bosnenses i Rasciane od kršćana (Christiani), priznajući kršćansko ime samo katolicima (1437). Ali ma da biskup katoličke biskupije bosanske u Đakovu nije ni vjernike srpske crkve poštedio od nadimka heretici, on je Rasciane ipak i pod ovom zajedničkom oznakom odijelio od — Bosnenses.

* *
*

Pišući potkraj XVIII vijeka svoju Historiu Serviae (1799), hrvatski isusovac F. X. Pejačević stavio je sebi za cilj da sredovječnu Srbiju i Bosnu prikaže kao neosporno katoličke zemlje grčkog obreda. Prema njegovu uvjerenju pojavile su se zablude raskolničkog patrijarhe Mihajla Cerularija u Srbiji tek onda kada je Stevan Dušan osvojio oblasti, naseljene grčkim pučanstvom. Ovaj zaključak izveo je Pejačević iz jedne instrukcije papinom legatu god. 1354, u kojoj je najpozvaniji tumač katoličke nauke istakao glavne razlike, što dijele zapadnu crkvu od istočne. Stavivši ispred svih ostalih onu najbitniju o ishođenju duha svetoga (filioque), on je mogao da iznese samo zamjerke spoljašnje prirode. Razlike su postojale u upotrebi žrtvenog hljeba s kvasom odnosno bez kvasa, u obrednim oblicima krštenja i potvrde, u pitanju braka među rođacima itd.

Napomenuto je već, da rimska kurija nije u odnosu prema istočnoj crkvi ostala uvijek dosljednom u svome načelnom stavu i postupcima. Bilo je ponekad znatnijih nedosljednosti, ali su se i one dale opravdati potrebom jedinstva, koja je u suštini bila težnja izrazito političke prirode, pitanje moći i utjecaja. U svome stanovištu prema »crkvi bosanskoj« Rim se također upravljao prije svega ovom težnjom, premda su i tu dolazile u obzir znatne razlike u crkvenim običajima i ustrojstvu. Za pitanje odnosa »crkve bosanske« prema pravoslavnom Istoku nesumnjivo je od važnosti da se što bolje upoznaju običaji, koji su u »crkvi bosanskoj« vladali. Nažalost, očuvana izvorna građa sadrži o tome svega nekoliko podataka. Razlike, koje su u to doba dijelile istočnu crkvu i pravoslavlje od zapadne crkve i katolicizma, dobro su poznate, ali ni za jednu od gore spomenutih ne može se utvrditi, na čijoj se strani nalazila »crkva bosanska«.

Pokušaj da se i u ovom pogledu iskoriste što više podaci spomenika, zavisi velikim dijelom o poznavanju razvojnih tendenca u zapadnoj crkvi. Obredno jedinstvo, kao ni zajednica običaja nisu u njoj nastali odjedanput, već su bili posljedica jednog mučnog i borbama ispunjenog procesa. Rezultati nisu bili u svim zemljama jednaki, niti se do njih dolazilo u isto vrijeme. Često su tvorili manje-više prirodni završetak unutrašnjeg sazrijevanja, ali je bilo dosta slučajeva kada su iznuđeni na silu i ostvareni samo naporom političkih interesa protivnikovih. Još nekoliko decenija prije sastanka »krstjana« s papinim legatom na rijeci Bosni 1203, pape su se poslužili engleskim kraljem Henrikom II, da irsku crkvu, koja je bila toliko zaslužna za širenje kršćanstva u ranom srednjem vijeku, dovedu u što užu vezu s rimskom crkvom. Kroz godine mijenjao se

stari red u Irskoj; uvodili su se novi obredi, razrezivala desetina i zabranjivali brakovi među rođacima. Novi poredak oteo je irskoj crkvi zauvijek samostalnost i podložio je crkvi engleskoj.

Ipak su se u mnogim zemljama održali ostaci različitih starih obreda i običaja, a pogotovo se ova pojava zapažala u krajevima, koje je mogao dohvatiti utjecaj istočne crkve. Do velikih reforama u XI vijeku, u Dalmaciji se »razvijaju posebne crkovne prilike, običaji, disciplinske norme i drugo« (Barada), a Ugarska »za vrijeme XI, XII i XIII vijeka ostade tlo utrakvističko, na kom su bujno cvali kako zapadni tako i istočni oblici crkvenoga života« (Ritig). U neposrednom susjedstvu »crkve bosanske« osnovana je potkraj XI vijeka biskupija u Zagrebu, koja se doduše služila latinskim jezikom, ali njezin obred, prozvan Goricensis, pokazuje očite tragove istočnih utjecaja čak i u stilizaciji samog simbola. Prema Fancevljevu mišljenju nije štaviše isključena mogućnost, da je ne samo prije 1094, nego djelomice i kasnije postojao u Posavskoj Hrvatskoj istočni obred na slavenskom jeziku.

Snažnom utjecaju istočne crkve nije se mogla oteti ni Bosna. Poradi malenog broja očuvanih crkvenih tekstova ostaje još otvoreno samo pitanje, kako je duboko ovaj utjecaj mogao doprijeti i koje se osobenosti u crkvenom životu sredovječne Bosne dadu objasniti oblicima, koji su nekad bili zajednički čitavome kršćanstvu, ali su već odavna potisnuti kako u istočnoj, tako i u zapadnoj crkvi.

Do polovice XII vijeka nosi sav književni rad Južnih Slavena izrazito ćirimetodijsko obilježje; piše se glagoljicom i skoro potpuno čistim staroslovenskim jezikom. Različite okolnosti, među kojima je presudna uloga pripala crkvenom raskolu, razbile su ovu duhovnu cjelinu. »Čim su se crkve podelile, podelile su se i književnosti«. (P. Popović). Na istoku je prevladala ćirilica i pojavila se srpska redakcija crkvenih knjiga. Mlađe slavensko pismo istisnulo je glagoljicu također iz građanskog i crkvenog života u Bosni, ali tragovi glagoljaške tradicije probijaju se vidljivo još i u rukopisima XV vijeka, na kojima se uglavnom osniva naše znanje o unutrašnjim osobinama »crkve bosanske«. Pa upravo ovi rukopisi, u kojima se najbolje odražava utjecaj crkvene kulture s istoka, pružaju sigurno svjedočanstvo da Bosna nije u svome književnom razvitku slijedila primjer srpske crkve.

Proučavajući Hvalovo i Nikoljsko evanđelje, koja su oba pisana rukom krstjanina Hvala, Daničić je po različitim njihovim osobinama zaključio, da ona nisu mogla nastati u istočnoj crkvi. Hvalov rukopis sadrži, među ostalim, »mnoge starije stvari, kojih u njemu ima više nego u mnogim starijim rukopisima«; u njegovim su člancima, štaviše, očuvani »tragovi najstarijih vremena slovenske književnosti«. Predložak, sa koga je prepisan nikoljski rukopis, smatra Daničić jednim »iz najstarijih vremena slovenske književnosti«, nalazeći zato dokaze u različitim starim, osobito grčkim, riječima i pogreškama, koje su nastale prigodom prevođenja s originala. Sravne li se rezultati Daničićeva rada sa rezultatima, do kojih su došli Jagić i Rački, proučavajući ostale rukopise »crkve bosanske«, onda upada u oči, prije svega, izvjesna konservativna crta u njihovu pismu, jeziku i pravopisu. Rački je upravo na osnovu ovih rezultata zaključio, da su »patareni ... uopće u odnošajih života nepromjenljivi bili i negibiviji živalj u zemlji predstavljali«. Nisu se bosanski rukopisi razlikovali od onih srpske crkve samo zastarjelim oblicima i riječima svoga jezika, u kome je drevna slovenska starina znala često uzmaći pred suvremenim dijalektičkim obilježjima prepisivačeva kraja, kako to pokazuju brojni ikavizmi u njemu. Oni su se razlikovali od njih još time, što su od reda prepisani sa predložaka, pisanih glagoljicom osobitog izgleda, svojstvenog samo Bosni. Jagić je u glagoljskom tekstu, unesenom u evanđelje krstjanina Radosava, utvrdio toliko neobičnih crta, da se osjetio ponukanim iznijeti misao o »posvema nezavisnoj bosanskoj glagoljskoj grafici«. Istu je pojavu uočio i na ćirilskom pismu, kojim su bosanski rukopisi pisani. Poteze ovog pisma smatrao je toliko značajnima, da je već po izgledu slova zaključivao na bosansko, odnosno — kako je sam govorio — bogumilsko podrijetlo dotičnog rukopisa.

Na tragove duboke starine naišao je Hoffer, proučavajući izjavu »krstjana« iz god. 1203; samo je na taj način i mogao uspjeti da napokon objasni ovu naoko čudnovatu ispravu. Dahom starih pravnih ustanova odiše također oblik, u kome su sredovječni Bošnjani ugovarali ženidbenu vezu, a Skarić je u njihovu načinu sahrane otkrio daljnji prinos tvrdnji, da Bosna »u mnogom pogledu pokazuje, da su se u njoj bolje nego u drugim krajevima sačuvali stari oblici materijalne i duševne kulture«.

Među posljednje mogu se također ubrojiti ona vjerska obilježja, koja »crkva bosanska« dijeli s istočnom crkvom i koja je ona sačuvala netaknuta, usprkos zajednici sa zapadnom crkvom. Za razliku od dualističkih sekta na zapadu, koje su se u obredima i u vjerskim tekstovima služile narodnim govorom, i usprkos isključivoj upotrebi ovoga govora u javnome životu, čime sredovječna Bosna toliko odu-

dara od katoličkih zemalja u bližem i daljem susjedstvu, »crkva bosanska« se služila samo staroslovenskim jezikom. Prijevod crkvenih knjiga u Hvalovu evanđelju ne razlikuje se ni po čemu »od slovenskoga pisma svetoga, bivšega u porabi kod Slovena istočne crkve« (Rački). To isto vrijedi za tekst očenaša, kako ga donosi Radosavljev rukopis. »Crkva bosanska« nije usvojila tekst molitve Gospodnje, koji se zaslugom vulgate udomio na području zapadne crkve, nego je ovu molitvu zadržala u obliku, u kome se nalazi u grčkom originalu Matejeva evanđelja.

Različita obilježja Hvalova rukopisa upućuju također na običaje, odavna uvriježene u istočnoj crkvi. Sa iznimkom apokalipse raspoređena je u njemu građa onako, kako se najčešće nalazi u slavenskim i grčkim rukopisima. Podjela pojedinih knjiga na glave odgovara podjeli, koja je u istočnoj crkvi uobičajena, osim nekih neznatnih odstupanja u apostolskim knjigama. Dijelovi rukopisa, izdvojeni od ostalog teksta oznakama »začelo« i »konc«, koje su na više mjesta ubilježene i posred samoga teksta, podudaraju se s dijelovima, što se u različite dane čitaju u istočnoj crkvi. Razdioba psalama je ista, kao i ona, koju je stvorila istočna crkva za svoju porabu, a članke, dodate uz tekst Pisma, sadrže i drugi slavenski i grčki rukopisi. Devet pjesama, pridodatih psaltiru, poznaje samo kanon jutrenja u istočnoj crkvi.

O doista uskoj vezi s kultom svetaca, kakav je svojstven samo istočnoj crkvi, svjedoči poštivanje sv. Grgura Nazijanskog kao zaštitnika Bosne. Ban Stjepan i njegov brat Vladislav zazivlju ovog sveca na početku svojih listina, a kraljevi Tvrtko II i Tomaš stavljaju njegov lik sa biskupskim štapom na naličje svojih srebrnih novaca. S prijelazom kralja Tomaša na katolicizam dala je rimska kurija Bosni novog zaštitnika: umjesto sv. Grgura Bogoslova pojavljuje se od toga vremena na novcima kraljevim lik S. Gregori pape. Formule zaklinjanja u bosanskim listinama upućuju također na utjecaj istočne crkve sa svojim pomenom 70-orice odabranika božjih, sviju svetih ugodnika božjih »od vêka« i 318 »otac iže sut va Nikei«.

Možda je »crkva bosanska« imala još više sličnosti s običajima istočne crkve; možda se ta sličnost nije ograničila samo na spomenuta vanjska obilježja, nego je obuhvatila također crkvene obrede. Ali se u ovom pogledu ne mogu postavljati nikakve određene tvrdnje, jer je izvorni materijal suviše oskudan. Radi toga se ne može sa sigurnošću ustvrditi ni to, da se »crkva bosanska« pridržavala nikejsko-

carigradskog simbola vjere bez filioque, premda se to ne može smatrati već unaprijed isključenim. Poznato je, da suvremenik Metodov, papa Ivan VIII, nije dozvolio da se izraz filioque doda simbolu u Rimu, iako su to zahtijevali franački sabori. Službeno je ova promjena izvršena u tekstu simbola tek 1014, skoro neposredno pred konačni raskol. Moguće je, dakle, da je »crkva bosanska«, koja je sačuvala tolike tragove iz najstarijih vremena slavenske službe božje, primila i zadržala do kraja simbol vjere u onom obliku, u kome se do danas održao u istočnoj crkvi. Time, dakako, nije još uvijek odgovoreno na pitanje, kako je ona simbol vjere tumačila.

Postoji, međutim, podatak, na prvi pogled jedva dostojan pažnje, koji pobuđuje misao o postojanju grčkog obreda u »crkvi bosanskoj«. Kada je završio istragu s »krstjanima«, papinski legat je još iste godine, 1203, predložio papi da se za bosanskog biskupa namjesti jedan Latin. Već je isusovac A. Hoffer objasnio ovaj prijedlog kao želju legatovu, da na čelo »crkve bosanske« dođe biskup latinskog obreda. Preuzevši kasnije ovu misao, S. Ritig nalazio je motiv legatova postupka u nadi, »da bi se na ovaj način, makar ostala i nadalje slovenština u bogoslužju, ova zemlja više priljubila zapadnome utjecaju, kako je to bilo u glagoljaškim crkvama splitske metropolije«. Uzevši u obzir prije navedene činjenice, ovo tumačenje uglednih katoličkih svećenika bez sumnje je najvjerojatnije i najviše nas približava konačnoj istini. Hoffer je prvi zapazio značajne tragove starine u životu bosanskih redovnika i stoga mu se sama od sebe nametala misao, da se »crkva bosanska« morala da služi samo starijim, neispravljenim crkvenim knjigama slovenske redakcije. Možda se među njima nalazila i ona krmčija, čiji se prijevod pripisuje samome Metodu i u kojoj je crkveni primat rimskoga pape jasno izražen. Razmišljajući tako, Hoffer je osim toga obratio pažnju na »riječi kršćanskoga bogoslužja po grčkom izgovoru« u bosanskim spomenicima i naposljetku je izveo zaključak, da stanovnike sredovječne Bosne valja smatrati »katolicima grčkoga obreda«.

Ovaj rezultat jedne poštene naučne rabote razotkriva velo, koje zastire pogled u historiju »crkve bosanske« do 30-tih godine XIII vijeka. Tada je nastupila osudna prekretnica. S dolaskom dominikanaca »polatinila« se bosanska biskupija, ali je ujedno morala da potraži drugo ognjište. U samoj Bosni nastavila je »crkva bosanska« tradicije daleke prošlosti, iskupivši ovu, toliko osporavanu baštinu raskidom posljednje veze, koja ju je spajala sa Zapadom.

MJESTA KOJA SE NISU VIDJELA

Svi pejsaži, koji se nisu vidjeli
bili su sami kao od iskona svijeta;
bili su goli, nevini i nisu se stidjeli,
i bili su izvan dosega kreta.

Samo tada je postojalo čulo i tajna,
dok su bitisala daleka tuđa mjesta.
Bili su kutovi, i između njih tuđina trajna
i nije globus vezala cesta.

Mora su bila golema i sama,
i sve kao ab aeterno i s početka.
Svaki je život bio jedna beznadna jama,
a opća mreža stvari vrlo rijetka.

Trebalo je, da mi dođemo, da se svijet spoji,
da bi stvari različne se splele —
tako su se našli usred prsti mojih
svi simboli, što ih neizmjerja dijele.

Tako sam napokon, sunuvši sa svoga kraja,
pronašao se u srcu svijeta, usred srijede.
Jedno srce sada sva spoznanja spaja,
i na hrpi patnje tek kap žući vrijede.

NASLIJEĐENI MOTIV

Dan počiva blago u biblioteci,
miješaju se stakla u boje i sjene.
Ta je kuća zaklon misaone žene,
na duvaru vise predaci i sveci.

I pokućstvo u hrastu i u smreci
motri, kako tromo bokor cvijeća vene,
kako čaškom slutnja tâmne vrele zjene
i kako se gase iz daljine jeci.

Ali iza doma zjapi komad neba,
što ga grli stablo, i vodoskok kupa,
kojim brodi lasta ili skitna zeba.

Tu je u dvorištu osamljena klupa:
gospa golubima baca kugle hljeba,
i na prizor motri maska kipa tupa.

1

Na zidu pauk prede svoju mrežu. Penje se preko otvorena prozora u mračan kut pod stropom. Vješa tanke, svilene niti niz vrata, na kojima su napukle neoličene jelove daske. Njiše se na pružívim, dlakavim nožicama krijući oči i ne osvrćući se na bezbrižne muhe, koje sunčahu na prozoru zelena, sjajna krila. Kad vjetar zatalasa mrežu ili naglo netko otvori vrata, izgubivši ravnotežu, pauk se ruši u prazan prostor pod prozorom, ali se brzo opet vraća natrag po zidu vrteći glatkim, punim zatkom.

Iznapolja donosi vjetar sladak miris pozna ljeta i pokošene djeteline. Cestom po vreloj, žutoj prašini gaze žene s vrećom na ramenu. Dogara zlatan kolovoski dan. Suho lišće jednoliko pada s granatog duda u dvorištu, koji je prekrio modrom sjenom kućno pročelje. Na klupi pod prozorom čuči dječak i bode tankom glogovom šibom pauka, koji se uzalud krije pred njim u pukotine na zidu.

— Nikola, tugo moja, što to radiš? — viče mati provirivši iz hodnika, gdje je prala rublje. — Zube ću ti izbiti, ako se ne umiriš. Je li vrag ušao u tebe?

Cestom prođe mlinarov sin Luka nakrivivši šešir na crnoj kosi, pa se mati odmah umirila i udobrovoljila.

— Kuda ćeš, Luka? — pita ona s vrha stuba popravljajući bluzu na prepunim prsima.

— U mlin.

— Vruće danas? — nastavlja mati i naginje se preko ograde, da ga bolje vidi.

— Vruće. — Luka odgovora kratko i odmah odlazi dalje kloneći se razgovora s materom.

Dječak je ostavio pauka i sišao u dvorište. Sunce korača po suhom korovu za kućom i preskače preko đubrišta, da ne zamaže zlatne čizmice. Nebo je svijetlo-plavo i prozirno. Una jadovito šumi oplakujući pješčane prudove i strme obale obrasle vrbama i bijelim, trepetljivim topolama. Jata vodenih ptica lete preko otočnog šipražja prodirno kričeći. Mlinovi plivaju uz plitku vodu kao golemi, crni kukci raskriljenih krila. Cesta je prašna i prazna. U Aničinoj su kući zatvoreni prozori i vrata. Nije je vidio već četiri dana, otkako su joj zaklali brata u krčmi. Petar je otjerao krave u vinograd i još ga nema natrag. Pred općinom sjedi seoska budala Ilija, trijebi uši iz košulje i govori sam sebi:

— Ilija, sunce žarko, gdje ti je zlatna jabuka?

Glava mu je uglata i puna gnojnih crvenih čirića. Na tankim, krastavim nogama nema ni jedne dlačice. Velikim noktom na desnom nožnom palcu para po kamenu pragu i ponavlja razvlačeći samoglasnike, kao da pjeva:

— Ilija, sunce žarko, pojaši ognjena konjica. Zar si zaboravio na mene, Ilija?

Kroz prozor mu se smije grbavi pisar Filip i nudi ga duhanom:

— Kada ćeš se ženiti, Ilija?

— U subotu.

Prođe li koja žena ili djevojka, Ilija odmah skida gaće i viče za njom poigravajući na jednoj nozi:

— Četiri uha, dva trbuha. Turi golo u runjavo. Što je to?

To su ga naučili šumski radnici, Ličani, na proštenju prošle nedjelje u starom četničkom manastiru Moštanici napijajući ga buzom i ljutim rumom. Žene vrište i bježe niz cestu, a Ilija se češe po crvenoj zadnjici i nastavlja trijebiti uši.

Dječak je prešao preko trga, obišao školu i prazan općinski zatvor uz nju, pa se kraj Une vratio natrag. Mesarov pas Mujo, što sjedi na pragu pred mesnicom, na vlas je sličan Šnapu. Šnap je najjači i najpametniji pas iz knjige Tri psa, koju mu je zimus donio otac iz Zagreba. To je tanka knjižica sa šarenim koricama i s natpisom Tako vam je bilo nekoć u desnom gornjem uglu. Ispod njega momak u uskim, starinskim pantalonama jaše na velikom, čupavom psu s pametnim ljudskim očima. Pred njima je kuća na neobičnom crvenom kolju, koja gazi preko rijeke kao čovjek, sa šeširom mjesto krova, a za njima trče dva manja psa i preskaču usput džbunove i niža stabla. Momak se zove Adam, a psi su braća i imaju smiješna imena: Šnip, Šnap i Šnup. Momak traži sa psima oca, kojega je zla vještica pretvorila u vrapca.

Poslije podne se približuje kraju. Bakreno-zlatna vodena površina odrazuje zanjihana stabla i ljude srčući lakomo blagu predvečernju svjetlost. Udari repom bjelica na plićaku ili rastjera štuka mlade šarane na providnu dnu. Svilentrba čući na sasvim žutom topolinom listu sklopivši modrikasta krila. Najstariji učiteljev sin Ivan, vječni student, kartaš i bećar, sjedi s mladom poštaricom Irenom na travi kraj skele i baca kamenčiće u vodu, koju mreška nestašni vjetar.

— Nikola, skoči u dućan, pa mi donesi kutiju cigareta, — zovne on spazivši dječaka na putu. — Dinar je tvoj, samo se požuri.

Dječak ode i dođe kao vjetar. Zbunio se i pocrvenio, kad ga je poštarica pogladila toplom rukom po kosi. Pogledao joj je u oči i pocrvenio još jače. Zapahne ga miris jorgovana i ulja za kosu, svi-

lenog rublja i oznojene mlade ženske kože. Dobio je dinar i čvrsto ga stisnuo u dlanu bacivši još jedan pogled na poštaričino lice. Zapalila je cigaretu i povukla prvi dim gledajući pred sebe u vodu.

— Kakva krasna večer! — reče čeznutljivo naslonivši se na lakat i isprsivši mlade grudi. — Kolovoz mi je najljepši mjesec u godini; samo da ne bude kiše.

Kući se vratio u prvi mrak krijući se u sjenu, da ga ne primijeti mati. Na prstima je prošao kroz hodnik do kuhinje. Mati je sjedila na klupi s mlinarovim Lukom i nešto tiho razgovarala.

— Gdje si bio tako dugo? — upita ona glasno, ali nije bila srdita. — Trči k tetki po mlijeko.

Kad se vratio s mlijekom, Luka je već otišao. Mati je zadovoljno pjevušila kraj peći potičući vatru. Izlila je mlijeko iz zemljana ćupa u lonac, stavila ga na peć, skinula s ormara stakleni pehar i bez riječi otišla po vodu. Vratila se brzo. Kuhinju je ispunio vlažan mrak. Izađe zelen, mutan mjesec tužno se naherivši nad kućom. Una zašumi jače.

— Gdje si bio cijelo poslije podne? — ponovi mati, ali se nikako nije mogla pravo razljutiti.

— Kod Petra, — slaže dječak izbjegavajući njenu blizinu. Bila mu je sumnjiva njena neobična mirnoća. — Bili smo zajedno u vinogradu.

— Dat ću ja tebi i Petra i vinograda!

Mlijeko je već bilo kuhano. Skinula je lonac s peći, metnula ga na stol i upalila lampu. Večerali su bez riječi grabeći žlicom iz iste zdjele i gledajući jedno u drugo nespokojnim, upitnim pogledima. Zalogaji su bili teški i gorki.

Poslije večere se mati presvukla i otišla nekuda iz kuće ne rekavši mu kuda, a njega je zaključala i odnijela ključ sa sobom.

— Ja ću se brzo vratiti, — reče na vratima primijetivši njegov uplašeni pogled, zamućen suzama. — Ništa se ti ne boj.

Ostao je sam u praznoj kući s muhama i paucima. Pod prozorom je tekla troma Una i šumila tamno i žalosno. Legao je u krevet i potrpao se preko glave ne svlačeći se. Sa zida siđe Šnap s momkom u starinskim hlačama režeći bijesno na mlinarova Luku, koji je klečao pred njim na koljenima i molio za milost. Ujakov Petar s velikom, crvenom zakrpom na turu sjedio je na kravljem rogu i zviždao pomamno. Poštarica ga je srela u mraku i poljubila u usta zagrlivši ga toplim rukama. Zatim je došao ludi Ilija s malim, žutim mišem u ruci, pa je poštarica utekla vrišteći. Šnap je govorio zaplakanom Luki krupnim ljudskim glasom:

— Otkucala ti je smrtna ura. Pokaj se za svoje grijehe.

Zaspao je prije materina povratka nemirnim, grozničavim snom

stenjući u snu i gušeći se u tvrdoj lanenoj košulji. Šišmiš uleti kroz otvoreni prozor, udari u zidno zrcalo na sredini sobe, koje odražavaše u sebi blijedo mjesečno svijetlo, zalepeće krilima i brzo izleti napolje u mlaku, providnu noć. Mjesec se zapleo u dudovu granju u dvorištu. S mosta na bosanskoj strani skočila je u Unu nevjenčana bilježnikova žena, Ruskinja, čekajući čas, kad na mostu nije bilo nikoga. Našli su je rano ujutro na istom mjestu, gdje je skočila u vodu, među kamenjem i granjem, kako grčevito steže rukama plavu svilenu maramu, koju je donijela sa sobom iz Rusije. Na nebu treptahu hladne i tužne zvijezde, pobijeljene mjesečinom.

2

U sjeni mutne jesenje Une, koja je hučno šumila ispod prozora i punila dušu tjeskobom i čudnim nemirom, rodile su se prve ružne slutnje u njemu. Kuća na podrumu s rešetkama na prozoru gledaše žalosno u bakreno sivilo riječne površine, po kojoj su brodile tamnomodre, vesele sjene kuća i drveća. Za oknom žuto lice dječaka, koji čitave dane hladi čelo na vlažnom, maglom zahukanom staklu, sluša tajanstvene podvodne glasove u šturom riječnom šumu i strepi od svoje večernje sobne samoće. Dolazi sumorna noć s gladnim kričanjem vrana i kasnim listopadskim vjetrovima, koji mlate po poljima suhu kukuruzovinu i sparušene vriježe bundeva. Umire dan za danom u predosjećanju kiše i tjeskobi vodene siline s visokim dudom u dvorištu i prostranim, mračnim tavanom, kroz koji prokapljuje na čađave daske, na kojima se suše kukuruzi.

Dječak je slab i nitko ne vjeruje, da će odrasti. Lice mu je nezdravo i zamišljeno. Glava velika na malom, mršavom tjelešcu, koje se klati na vjetru. Sate i sate čuči na klupi pod prozorom, za kojim pljušti kiša i blista se žuta, mutna rijeka, a život ga preraštava i osamljuje nezaustavljivo. Vode teku i u vodama njegovi sivi dani s tihim, vrućim zanosima i šumnom glavom, koja postaje sve teža. Nitko ne prolazi ispred kuće raskvašenim, ljepljivim blatom, koje bridi bose, crvene noge. Teku vode slične godinama i njegovim grozničavim očima, a u unutrašnjosti dlana javljaju se plahe, skrovite želje, koje tonu sa žutim i crvenim lišćem i grbavim bukovim kladama uz obalu. Preko rijeke lije kiša, lije po staklima prozora, jer je jesen, a u sobi se dimi peć. Velika, šarena mačka sklupčava se pod njom u snu. Dudove i šljivove grane sve jače pocrnjuju, jer s kišom pada i posljednje lišće. Jarci pjevaju uz cestu i odmah se zatim slijevaju u vodu niz skelu, na kojoj žene peru rublje i lupaju debelim, lanenim košuljama po vodi, a vjetar im otkriva crvena, naježena bedra, po kojima su iskočile modre žile. Tužno je zacviljela

mokra cjepanica u peći. Ura! stoji na zidu već nedjeljama i nitko se ne trudi, da je pokuša nagovoriti, da pođe.

U dječaku je jesen tijesno svezana s golemom, nabujalom Unom, koja poplavljuje vrbike pod kućama sa zimskom pšenicom i tromo se penje cestom u vrtove i kuće, iz kojih se stravično dimi. Tamna, jeziva prepast vodena klokotanja, koja zrači uništenjem. Crni zovovi nepoplavljenih strništa i vedro cvrkutanje mokrih sjenica na tarabama, koje brlji voda i teče u širokim mlazovima preko praga i preko ceste. Noć s krijesovima i budnim zvonima, kad vodostaja straši ljude, a vatre viču po humovima za savjetom i za pomoći, koje nema.

Poslije noći dolazi dan. Dječak je stajao na dnu stuba i gledao praznim pogledom pred sebe. Do druge stepenice uspela se voda u studenu maglenu zoru, koja je bez sunca i modrih osmijeha vedrine, žuta i žalosna. Zašao je u vodu do koljena i preko koljena. Tada je tek počeo plakati i vikati, jer se svuda oko njega, pred njim i pod njim samo žutjelo vodenom silinom i mahnitanjem, koje razara i odnosi sve sa sobom.

— Voda, voda, voda! — plače on, jer je sam, slab i malen, očajno se držeći rukama za rasklimana vrata. Plot je povaljen pred kućom. Ljudi se voze cestom u čamcima i splavima, a vrbama vire iz vode samo gole glave, koje se žalostivo njišu. — Voda, voda...

Niz stube brzo strči mati i odnosi dječaka natrag u kuću. Povuče ga nekoliko puta žestoko za kosu i meće opet na klupu pod prozorom, nad kojim umiru posljednje muhe. Dječak guta suze zajedno sa strahom, guta sebe i rijeku, koja i opet izranja pred njim, još plahovitija i mutnija, no ništa ne shvaća i ne razumije, jer mu nitko ništa ne će da rastumači. On mnogo misli i govori sam sa sobom poluglasno i dječački umno, dok žvače tvrdi, suhi kukuruzni kruh u mlijeku. Sve, što vidi i čuje novo, dječak čuva u sebi i prerađuje prema onome, kako bi on htio da bude, stvarajući zaključke, koji su njemu dragi, jer su dani beskrajno sivi i svi jednaki, pa ih mora nečim ispuniti. Rijeka je u središtu njegova zanimanja. O njoj noću sanja strašne, mučne sne. Na nju misli, kad je u sobi polumrak rane večeri, sa svjetlucavim paukovim nitima nad izblijedjelim zidnim kalendarom s garavim, rumenim dimnjačarom na kućnom krovu, koji je nekoliko nedjelja zaostao u vremenu. Sve, što on vidi, kreće se oko rijeke i s rijekom: suhe štuke i mrene na tavanu, očeva davno istrgana mreža, koja trune u podrumu, mutni vidici kroz prozor i vrata na rijeku i poplavljene livade, jadoviti razgovori, koje stare, crne žene vode s njegovom materom kašljući u dlanove, crvene i ispucane od vjetra i mokrine. U riječnu zasjenku i tišini vodena nerazumljivog govora dječakova je najranija mladost tugovala kao

zarobljena ptica. Teške, sluzave vodene ruke morahu ga zimom i slutnjom smrti. One kidahu krhku ćeliju njegove svijesti prodirući do unutrašnjosti mozga hladnim, vlažnim prstima straha.

Žuto-crveno utopljeno tele ukotvila je voda pred njihovom kućom. Dječak ču u graji uplašenih ljudskih glasova i učestale zvonjave, kako ga tele zove slijepljenim, mrtvim očima, koje se sablasno sjaju:

— Zašto ne dođeš?

— Ne ću.

Vode zatim plave tele i udaraju njegovom slomljenom hrptenjačom po podrumskim rešetkama, a dječaka prolaze srsi, jer se boji, da mu je voda već pod nogama. On čuje njezin zloslutan šum, izmiješan s plamsanjem vatre u peći, pa se odmiče od prozora, da se snađe u mraku, koji vatra šara rumenim i plavičastim odrazima.

— Ja se bojim vode, mati.

Mati ide po sobi žurnim, strašljivim koracima, udara nogom mačku, koja se skutrila ispod peći, otvara svaki čas vrata i izlazi u hodnik, siv i vjetrovit nad razlivenom poplavom. Ona odgovara dječaku kratko:

— I treba da se bojiš.

Odmah zatim izlazi opet u hodnik i ne čuje, jer je sva izvan sebe, kako dječak viče za njom:

— Bojim se.

— Moraš se bojati, — odgovara jednolično.

— Bojiš li se ti vode, mati?

Ali mati se već prestala osvrtati na nj, pa se dječak opet vraća k prozoru, kuda ga voda mami s neodoljivom, divljom snagom. Tele je još uvijek pred kućom. Sad je doplivalo do praznog svinjca, koji se zaglavio među šljive. Sve ledenije postaju mu oči. Na prozoru je lonac s velikim ružmarinom, koji ga grebe mirisnim, kožnim lišćem po licu. Tada tele iznenada visoko iskoči iz vode, jer ga je uhvatio vir nad đubrištem, zavitlao i prebacio u jarak na cestu, kojom je prolazio čamac pun punih pšeničnih i raženih vreća.

— No dođi, ako smiješ! — podrugne se ono otplivavši uz kuću. — Samo dođi.

3

Uvukavši se u sebe kao puž, dječak ne zna, što da radi, jer sve njegove planove kvari poplava, koja traje već drugu nedjelju s nesmanjenom žestinom. On se polako priučava, da sebe izjednačuje s rijekom i rijeku sa sobom, jer se njih dvoje tako popunjava, da tek u zajednici tvore cjelinu. Ona njega prati od prvih dana, otkada

zna za sebe, utiskuje se u njegov život, lomi ga i izobličuje. Njezin je utjecaj tako jak, da mu se nitko ne može odhrvati. Vrbe uz njene obale ne rastu, kako je njima s voljom, nego kako im ona dopusti. Mlinovi, što se protežu uzduž čitava sela, također se sasvim prepuštaju njenoj nasrtljivosti i snazi. Sve joj stoji na raspoloženju: pješčani prudovi ispod mosta, koji, kad se njoj svidi, nestaju, da opet izrone, kad se ona udobrovolji. Vjetar čuči u gustom džbunju vrbika i boji se oglasiti, kad je voda tiha. Nad svim vlada rijeka i prebacuje preko ljudskih bolova i briga maglenu ponjavu zimske tišine i nepomičnosti.

Rijeka je dala povod za prvi dječakov susret sa smrću. Ljetni dan s plavim, vedrim nebom i prvim ranim kruškama oprao je iz duše materine prijetnje i strah od duboke vode bez dna. Okupao se i sada sjedi na mlinskom kamenu goneći od sebe nasrtljive muhe, pijane od podnevne žege. Uz obalu cvatu mrtve koprive, pune pčela i osa. Una je glatka, istanjena i tiha. Na plićacima se srebre bijeli riblji trbusi, okrenuti k suncu. Providi se kroz modrinu površine, blista svilena vodena čistoća, mlinovi su dječje igračke, s kojima se rijeka igra. Jedan je kukac prestao mahati krilima i sjeo na travku, da se odmori. Rijeka je brbljavo zažagorila. Grgeč iskoči i prebaci se na suncu, koje lije žitke, žute zrake na vodu i lomi se u prijelivima jasno-zeleno i žarko-crveno. Dječak sasvim jasno osjeća, da se rijeke ništa ne treba bojati, jer je ona plitka i spora uz obalu, a dno se probija na sunce sa sitnim pijeskom i memljivim kamenjem, koje se skliže pod nogama. U njemu pjeva tiha, svijetla radost. Sjedi u mulju i osjeća sunce, kako ga peče u leđa. Pčele zuje u mrtvim koprivama. Nikako se ne može osloboditi muha, koje mu slijeću na znojnu, ljepljivu kožu, što se sja na suncu. Uz obalu počinju livade s kiselicama i pernatim mjehurima maslačka. Djece ima jako mnogo u vodi i izvan nje, vrištave i gole. Anica se kupa u košulji sa starijom sestrom i ne gleda u njega. Svi skaču na glavu u vodu, plivaju do mlinova, obilaze stupove, koji strše iz vode s granjem i limenim ivicama, podranjaju mlađim djevojkama pod košulje i hvataju ih za nage, žilave noge, viču, pjevaju, smiju se, rugaju i psuju. Nitko se ne zadržava na mjestu, a voda je bistra i ustalasana. Mlinovi melju bez odmora mlado žito. Uz obalu ide cesta i pronosi kola sa snopovima pšenice i ječma. Na grbavoj staroj vrbi, koja je pijano koraknula na rijeku, jaše dječak i njiše se zadovoljno naginjući se nad vodu, da ga vidi Anica.

— Past ćeš, Nikola, — opominje ga stari, brkati mlinar, koji se gega kući na ručak s lulom, iz koje se uvijek dimi. — Ne da ti vrag mira, vidiš.

Pred njim je voda, nad vodom krov njegove kuće, pred kućom i uz kuću dud i crne šljive. Preko vode lete u jatu divlje patke. Djeca viču na cesti za starom, šepavom prosjakinjom, koja trči pred njima uz tarabe:

Baba Klara,
kočku para,
nosi diple u gaćama.

Mlinar govori s nekim, tko se ne vidi iza plota:

— Što se može s njim, kad ne sluša?

— Lijepo vrijeme, što misliš? — odgovara drugi glas. — Nikad bolje za žetvu. Žuri ti se?

— Žuri, žuri.

Dječak jaše na grani, a mati ruži s prozora ujakove guske, koje su zašle u vrt:

— Proklete bile! Okamenile se, da Bog da!

— Vrat će slomiti i najposlije, što tu vrijedi vikati? — gunđao je nagluhi mlinar i zakrenuo uz kuću uskim nogostupom. — Kažem mu ja.

Baš u taj čas pukne grana, pa dječak pada na leđa u vodu, koja je pod vrbama zelena, duboka i troma, podrovavši obalu i uvalivši se u provaliju. Kad ga izvuku iz vode, sav je plav i zgrčen. Trbuh mu je nadut od vode, a oči mu se nesigurno kolutaju u šupljinama. Upravo zvoni u crkvi podne. Mati istrči iz kuće jaučući i proklinjući. Dječak bljuje vodu i lakomo diše užaren zrak tresući se čitavim tijelom. Iza njega je rijeka bezbrižna i spokojna.

— Više ne ćeš izaći iz kuće, kad nema mene! — zaprijeti mu se mati, ali ga ipak nije udarila.

Odnijela ga je u krevet i pokrila. Tresla ga je groznica. Skuhala mu je lipov čaj i metala obloge na prsa, dok nije zaspao. Kao težak oklop survala se na njega vrućica, koja ga držaše danima i nedjeljama. Još je više oslabio, uši mu postadoše sasvim blijede i prozirne, poispadala mu je kosa, buncao je i prebacivao se u krevetu, koji sve više dobivaše razmjere riječnog korita. Voda je tekla kroz njegove bezbojne, bjeličaste oči, koje su se škrto, nelijepo plavile (kao močvarno, izblijedjelo lanovo cvijeće). Sve ga pogružavaše, a vode mu klokotahu u nesabranoj svijesti podmuklo vrebajući u sjeni ćoškova, u koje je sunce prodrlo tankim, zlatnim trakom. Pred kućom se sterahu strništa s noćnom pjesmom šturaka i velikim, šarenim leptirima, koji lijetahu po ocvaloj djetelini. Uvečer je u sobu prodiralo mukanje goveda s komarcima i zvjezdanim prahom. Pod prozorom prisluškivaše grbava vrba (stara vodena žena nerotkinja iz bajke), priželjkujući, da dječak ozdravi i pođe s njom. Mahao je

rukama i jaukao, žutih, nezdravih zubi, koji se klimahu u trulom korijenu. Budio se rano u zoru, a san mu je bio grozničav i nemiran, kao da spava s utezima na prsima. Rublje na njemu i pod njim plivalo je u znoju. Soba se ispunila kiselim zadahom bolesnika. Nekoliko ga je puta pohodila Anica i donijela mu šljiva i krušaka, koje je jeo samo zato, jer ih je od nje dobio, iako mu nisu prijale. Otac je bio negdje u Dalmaciji i pisao je, da po svoj prilici ne će doći do Božića. Šnap se s pasjom braćom izgubio u čarobnoj šumi ostavivši momka u starinskim hlačama, da ga čeka na obali velikog jezera, po kome su plovile lađe goleme kao kuće. Sve se srušilo i skrhalo.

Pod noć je pala topla ljetna kiša, koja ga je umirila i uspavala. U snu nikako nije mogao izračunati, koliko je sedam put šest, pa ga je učiteljica ostavila cijeli sat klečati pred pločom. Petar mu se rugao iz druge klupe i neprestano se nabacivao na nj krušnim mrvicama. Kad su išli iz škole kući, Anica ga je izbjegavala i pretvarala se, da ga ne vidi. Plakao je i ovlažio cijeli jastuk vrelim suzama od sramote i tuge.

4

K materi su dolazile njezine rođakinje i prijateljice, stare, prljave žene, koje su uvijek zvonile krunicama u džepu i mirisale tamjanom vraćajući se iz crkve. Govorile su kroz nos i često se pozivale na Boga, da im on bude svjedok, iako su pretežno lagale. Mnogo su molile i znale napamet sve molitve i sve znatnije litanije. One su zlobno proricale materi, da dječak ne će dugo živjeti, škropile ga svetom vodom i mrmljale kroz nos očenaše, a zatim je tješile, da je za nju bolje, ako umre, jer ionako od njega nikada ne će izrasti pravi čovjek. Ogledavale su se sumnjičavo oko sebe i uvijek oblizivale ispucane usnice. Oblačile su crne svilene suknje i bluze, koje šuštahu u hodu. Lica su im bila masna i ugojena. Govoreći smiješno micahu čeljustima bez zubi, nad kojima se smežuralo tusto lice, kao da melju. Sve je na njima podsjećalo na stare, debele mačke, koje lijeno drijemaju u toplu zaklonu, njuškaju po kući, da nađu negdje koji komad mesa ili tanjur s vrhnjem, predu i umiljavaju se oko onoga, tko ih hrani, a nepovjerljivo i s mržnjom dočekuju onoga, od koga se ne nadaju ništa dobiti. Bile su mekane i natrule od slabo prožvakane hrane, koju neprestano gutahu, nezasitne, tužile se na bolove u želucu i u trbuhu, kuhale razne tajanstvene trave, bacale kamenčiće u vodu i lijevale olovo, da doznaju sudbinu, odlazile k cigankama i vračarama, vjerovale, da mrtvi žive i poslije smrti i dolaze da se svete onima, koji su im se za života za-

mjerili. Šmrcale su, štucale i podrigivale, zviždale kroz šuplje, prazno zubalo, vjerovale, da nije grijeh prevariti muža s njegovim bratom ili ocem, ako to nije netko strani, iz tuđe kuće. Njihovi glasovi kidahu dječakov san još prije, nego mu je uspjelo zatvoriti oči. Imale su tako neprijatne, mekane, gnjile ruke, kojima su mu gladile znojnu kosu:

— Siromah mali, ne će on ostati živ, uzalud se mučiš s njim. Jeleno, dušo, poslušaj, što ti kaže tvoja tetka. Vidiš, kako teško diše. Zbilja ne će ostati živ, vjeruj nama i nemoj se žalostiti; sve je u božjoj ruci. Ako umre, neka umre, bolje je i za njega i za tebe. Što bi imala od njega, da se baš dogodi čudo, pa da odraste? Uvijek bi bio više mrtav, nego živ. Trebalo bi ga čuvati, kao oko u glavi, od svakog vjetra i kiše; ni za kakav posao ne bi bio. Ovako ga ne će biti, pa ne će. Tebi će ispočetka biti žao, no kasnije ćeš se već smiriti i zaboraviti. Još ćeš hvaliti Bogu, da ga je uzeo k sebi, gdje će mu biti bolje, nego na zemlji. Što Marko kaže na to?

Mati je slušala žene i gledala nespokojno preko dječakove glave u polumračni, nečisti zid, s koga opadaše žbuka. Njoj je već davno dosadila dječakova boležljivost. Stidjela se, što je kržljav i nerazvijen, kao da nije njezin sin, odvraćala se od njega i najradije bi priznala ženama, da imaju pravo. Otvorila je prozor u svijetlu sunčanu večer i odgovorila:

— Šta bi rekao, ništa ne kaže. Zna on vrlo dobro, tko je svemu tome kriv, pa nema što da kaže. Zar bi moj sin bio takav, da je on pravi čovjek? Nema ga već treći mjesec, valjda je nekuda daleko zabrazdio. Još ne zna, što se dogodilo kod kuće. A što ja mogu učiniti?

— Ništa ne možeš, ništa ne možeš! — zagrajaše žene potvrđujući. — Tebi nitko ništa ne prigovara. Tako je Bog odredio, pa tako mora biti. Bog nalaže, a naša je dužnost, da slušamo i da se pokoravamo. Nije lijepo od Marka, što te tako dugo ostavlja samu. On tamo može raditi, što hoće (i sigurno i radi), a ti si tu vječno sama i ni progovoriti nemaš s kim od želje. Ne znaš, jesi li udata ili nisi. Kuda ga to vrag nosi, i što ga nema tako dugo? Žena je žena, onaj tko je hoće imati, mora je i čuvati i brinuti se za nju, ako ne će da ostane bez nje. Zar on misli, da nema drugog čovjeka na svijetu osim njega?

Mati odmahne rukom, jer je dječak slušao u krevetu zatvorenih očiju pretvarajući se da spava. Osjećala je njegovo pažljivo uho kao opomenu, zacrvenila se neočekivano i ponovo odmahnula rukom:

— Ja se ne tužim. Meni je sve pravo, samo neka njima bude dobro.

Žene obliznuše usnice i požuriše se da potvrde, ali i da pouče:

— Ne tužiš se, jer si luda. Predobra si, a on to ne zna cijeniti. Trebala bi njemu takva, koja bi ga naučila pameti, da zna poštovati ono, što mu je Bog dao. Svemu je kriva tvoja dobrota. Zar misliš, da će ti biti zahvalan i da će ti se ikada odužiti za to? Još će te psovati i tući, i krv će ti piti, to je uvijek tako u životu. Za koga se ti zapravo čuvaš?

Da je dječak uhoda i saveznik očev, to je mati već davno znala. Zato se čuvala, da se ne odaje pred njim, jer je sve, što mu je rekla, uvijek odmah saznao otac. Zbog toga ga je mrzila isto toliko, koliko ga se i stidjela. Bilo je časova, kad je željela, da ga nema, da se riješi njegove mrske, budne prisutnosti, kojoj ništa ne može izbjeći. Zatim se svladavala i prekoravala samu sebe, da nije mati i da nije čovjek, kad može željeti zlo vlastitu djetetu. No uporna, otrovna, zla misao, da je dječak protiv nje i da bi odahnula bez njega, kljuvala je i dalje u mozgu i nije se mogla prigušiti. Pokuša sklonuti žene na drugi razgovor, jer se dječakova ruka napadno micaše po rubu pokrivača, što je potvrđivalo njenu pretpostavku, da je budan i da prisluškuje.

— No da, bolje bi bilo, bolje bi bilo! — Riječi su joj bile užurbane i istrgane, jer je morala svladavati u sebi ljutinu. — A možda i ne bi bilo bolje, tko zna? Samo me zabrinjuje, zašto ga tako dugo nema? Jedan leži u krevetu, drugi se skita po svijetu, tko bi tu bio pametan? Pravo kažete, — treba se bojati onoga najgoreg. Kakav je to život u vječnoj brizi i strahu?

— Nikakav, to i mi velimo. Ti si mlada i imaš pravo na život, a ovo, kako sada živiš, nije život. To je čekanje starosti, koja će ti se ionako popeti preko glave. Ti moraš nešto poduzeti, ako ne ćeš da uveneš prije vremena, a onda će već biti kasno.

Zazvoniše krunice, kao na zapovijed, u njihovim džepovima, a rumenilo večeri kapaše do dudovu lišću i prašnim okvirima prozora. Svinje roktahu u kaljuži pred bunarom. Plot je bio razvaljen, pa brzo osvanuše pred kućom u malom cvijetnjaku. Tjerala ih je visoka, crnomanjasta djevojčica i podvikivala:

— Mir, gadovi!

Mati je skuhala ženama crnu kavu i izašla s njima u hodnik.

Dječak je opet usnuo, a u snu sanjaše sve, što je budan slušao. Stenjao je i jecao kroz polusvijest, no žene su materi pripovijedale o svojoj mladosti i srkale kavu, pa nikoga nije bilo, da mu pokvasi vrelo čelo i obriše znojna, žuta prsa.

Pao je mrak i noć, prošla su i posljednja kola i goveda, i već su izašle zvijezde, kad se mati vratila u sobu, koja mirovaše tiha i prestravljena. Promislila je čas, bi li palila svijetlo ili ne bi, — mjesečina je grijala kroz prozor i polijevala sobu blijedo-žutim, hladnim srebrom. Učini joj se čudno, što je dječak tako miran, i plaha se slutnja javi u srcu. Brzo priđe krevetu, — oštro i grozničavo gledahu je dva rastvorena oka.

— Mati! — zovne dječak poluglasno. — Tko je bio večeras kod tebe?

— Što se to tebe tiče? — otrese se ona neraspoloženo, pomalo razočarana. — Zašto ne spavaš?

No u njemu je kopkala bolesna, besana radoznalost, koja mu nije dala mira. Ponovi uspravivši se u krevetu:

— Tko je bio kod tebe, reci? — Nakon kratke stanke produži. — A zašto ti ne spavaš, mati?

— Prisluškivao si, je li? — razbjesni se ona iznenada i prijeteći se primakne k njemu. — Zato si na svijetu, da prisluškuješ, što govorim, da me onda možeš tužiti. To ti je posao. — Tako je jako usplamtjela, da više nije mogla svladati jarost i mržnju, koja prodiraše iz nje. — Zadaviti bi tebe trebalo! — reče iscerena lica, — zakrenuti ti vratom! To mi je hvala, što te hranim i oblačim? Da sam ti svezala kamen oko vrata i bacila te u Unu, gdje je najdublje, to bi bilo pametnije, nego što sam se mučila s tobom i gubila uzalud vrijeme. Da sam štene uzgojila, bilo bi bolje, i zahvalnije bi mi bilo od tebe.

— Ne, mati, nisam prisluškivao... Ne ću, nikada više ne ću pitati... Ništa ne ću tužiti... — jaukao je on užasnuto, jer mati na mjesečini izgledaše strašno. Lice joj je gorjelo od mržnje. Pružila je debele, jake ruke k njemu. Nikoga nije bilo, da mu pomogne i da ga obrani. — Mati, mati! — molio je on. — Ja nisam ništa kriv... Nikada više ne ću slušati, što ti govoriš... Ja ću spavati... spavati...

Ali i ona se brzo snašla i svladala, odmaknula se od njega bez riječi i pošla k prozoru. Zavrtjelo joj se u glavi i krv joj je navrla u lice. Gorjelo joj je čitavo tijelo. Morala se svući, tako joj je bilo vruće. Skrstila je ruke i gledala u mirnu, prohladnu mjesečnu noć drhćući. Smotavši se u krevetu u klupo, sav u znoju, dječak je sasvim tiho, bolećivo ječao:

— Ja nisam kriv... mati... Ja nisam kriv...

Tu noć su proveli bez sna, ne govoreći ništa, nijemi i uplašeni, kao strani ljudi, koji su se sastali na putu u mraku i pošli zajedno dalje, da im brže prođe vrijeme, no još uvijek ne vjeruju jedan drugome i boje se, da se najedanput ne otkrije, da je jedan od njih zapravo razbojnik, koji samo čeka čas, kad će drugi usnuti, da navali na nj.

Mati je dugo ostala na prozoru, gotovo gola, hladeći se na vjetru, a onda je legla na klupu kod vrata, pokrila se šalom i nije se više micala s mjesta.

Dječak je slušao njeno teško, neujednačeno disanje i strepio od šutnje, koja razapinjaše mrežu straha od nje do njega. Sav je bio u grču i napetosti. Očekivao je, da će mati iznenada skočiti s klupe i primaknuti se k njemu, da obračuna s njim. On ne će moći ni pisnuti, jer će mu mati rukom začepiti usta. Metnut će mu jastuk preko glave i zagušiti ga njime, a nitko ne će ništa znati ni čuti, jer je noć i jer je on tako slab, da se ne može ni braniti ni uteći. Kad se otac vrati, njega više ne će biti, samo će se žalosno crniti na groblju njegov pusti grob s drvenim križem bez cvijeća, na koji će otac doći i plakati. Ili će ga mati zaklati kuhinjskim nožem, i onda obrisati nož u njegovu košulju, jer ona nije žena, kao što su druge žene, on to zna. Njemu je otac stavio u dužnost, da pazi, što mati radi i s kim se sve sastaje, kad njega nema, pa je on vječno za njenim petama. Zna, da se ona voli razgovarati sa žandarima i pisarima, i da se ništa ne brani, kad je hvataju za prsa i šapću joj povjerljivo u uho riječi, od kojih se ona crveni i glasno smije. Zna, da mlinarov Luka ne dolazi uzalud u goste k njoj. Toliko je gadna i zlobna, da se on stidi, što mu je mati. Samo na to misli, kako bi njoj bilo više. Sve, što je bolje u kući, pojede sama, a njega još tuče, ako mu nije pravo. Ona se gosti, i gosti i druge, koji dolaze k njoj, a njega hrani samo kruhom i mlijekom, i još mu predbacuje, da previše jede i da mu nikada nije dosta. Sav novac, koji joj dade otac, kad dođe kući, raspline se za dvije, tri nedjelje u njenim rukama, — kuda i kako, to nitko ne zna, samo mati, a ona o tome ne polaže nikome računa. Zna dječak, kako ona često miriše po rakiji, kad se vraća iz sela. Tada je dobrija prema njemu i veselija. Metne ga na krilo, ljubi ga u oči, miluje ga i tepa mu. Toliko je izmijenjena i uzradovana, da je u prvi čas jedva može prepoznati. On se nepovjerljivo primiče i odmiče osjećajući se nesigurno u njenom zagrljaju. Ćuti stran, jedva primjetan miris, koji se zadržao na njoj i već hlapi. Sve čudnija mu je njena veselost i ljubav. Miris

zaista prši iz nje, blagi, nepoznati miris, tako različan od mirisa znoja i mlijeka, već poznata na materi. Taj mu miris otkriva uzroke njenog izbivanja o kome ona šuti, i on trpko steže usnice, jer misli na svoga oca, kome to mora reći, kad dođe.

Zašto baš njegova mati mora biti takva?

Dječak tužno razmišlja, ali se ne može ničemu domisliti, pa radije sluša, kako napolju šumi Una i kaplje rosa s krova. Lijeno odlazi mjesečina s prozora. Ljubičasta materina ruka, koja visi s klupe, uvija se sve više u mrak, u koji mati postepeno čitava uranja. Lakše mu je, kad ne gleda više u mjesečinu. Sigurniji je, jer je sad mati daleko od njega, — dijeli ih cijeli ponor tame. Ipak ne će da zaspi do jutra, kad se nada da će opasnost proći. Boji se: mati se sigurno samo pritajila, da se on prevari i zaspi, a ona će onda moći učiniti s njim, što hoće. Ali on ima toliko toga reći ocu. Mora mu sve točno ispripovjediti (on ništa i ne sluti?), što se dogodilo poslije njegova odlaska. Mora mu reći, da se boji matere i da ne će više da bude s njom. Neka ga otac povede sa sobom, ljepše će mu biti, makar morao cijeli dan hodati i makar na slami spavao, nego s materom, koja mu radi o glavi.

Prevrne se na krevetu (mati ostane nepomična), podvuče jastuk pod glavu, oprezno ispruži noge ispod jorgana, a onda tiho zovne:

— Mati!

Nije bilo odgovora. Nije znao, zašto je zapravo zove i što će mu (zar nije bolje, da spava, ako spava?), no usta ga ne slušahu. Ponovi malo glasnije:

— Mati!

Kad i opet nije bilo odgovora, uzbrine se i uspravi u krevetu.

— Ja tebe zbilja ne kanim tužiti, mati, — produži plaho. — Ja nisam prisluškivao i ne ću više nikada prisluškivati. Ja se tebe bojim, mati. Meni je otac naložio, da pazim na tebe, no ja ne ću paziti na tebe i ne ću mu ništa reći. Zar ti spavaš? Čuješ li ti mene, mati?

Budući da je i to bilo bez uspjeha, skoči na pod i na prstima priđe klupi, na kojoj je ona ležala, pregazivši mjesečinu, koja je već sasvim pobijeljela i sve više skretala prema sjeveru. Srce mu tako snažno lupaše, da je morao zastati na polovici puta. Korakne još korak i sretne se s materinim nepomičnim, hladnim pogledom bez mržnje, ali i bez topline.

— Idi spavati! — zapovjedi ona resko.

— Mati! — zaplače dječak. Ramena mu se zatresu. — Ja tebi nisam ništa kriv. Ja tebe uvijek slušam i činim sve, što ti hoćeš. Ja nisam htio, da se ti rasrdiš na mene. Zašto me tako gledaš?

— Idi u krevet! — ponovi ona još oporije.

Nije bilo pomirenja.

Vratio se natrag, potrpao se preko glave, zaustavio dah i pokušao zaspati, no san je bio daleko od njega i nije htio svratiti k njemu. Prevrtao se u krevetu iznenada osjetivši, kako ga grizu komarci, iako nigdje nije bilo ni jednoga. Prestao se bojati matere isto onako brzo, kao što se prije uplašio, ali se živci ne mogahu smiriti tako brzo. Već je i mjeseca nestalo, sve glasnije pjevahu pijetli, vjesnici zore. Hladan vjetar ulažaše kroz prozor. Rijeka bijaše jedina, koja je bdjela s njim, velika, tiha rijeka s nepoznatim dubljinama, nad kojima kruže vodeni pauci, sa strmim obalama, na kojima noćivaju zmije, sa zvjezdanim odrazima i s ustalasanim mjesečevim likom, koji se u vodi stanjio i pozelenio. Pred jutro svuda jačahu bodri glasovi stabala i visokih, vlažnih trava, po čemu dječak osjećaše, da nije daleko dan.

Još jedanput reče u tamu, koja se punila bjeličastim odsjevima:

— Zašto si ti takva sa mnom, mati?

Ali je san već pobjedonosno lijegao na nj. Kao iz daljine ču materine riječi:

— Baš nikako ne ćeš zaspati?

— Zašto?

Zatim spavaše potonuvši u zaborav i odmor, koji ga je oslobodio straha. Smotao se u klupko, koljena je podvio pod bradu, košulja mu se zaplela među noge, blijeda, rijetka kosa ležaše na jastuku u sivom svanuću, koje je polako izgonilo mrak iz sobe. Sve je na njemu svjedočilo o teškom, neprirodnom umoru, koji lomi cijelo tijelo. Hrkao je prigušeno, a iz usta mu se cijedio tanak trak sline po bradi i po košulji.

Jutro ga zapljusne svjetlošću, ali on se nije probudio. Vode utihnuše i protegoše se na suncu. Muhe su oživjele u sobi, uspavane noćnom hladnoćom. Snopovi sunčana zlata obasjaše sobu, no on se snom kao oklopom zatvorio od danje jave i spavao dalje, da prespava ono, što će se dogoditi.

Kao što se noć izdužila bez sna, dan je skračao u snu. Već se približilo podne, kad se konačno probudio. Nalazio se u kući sam. Soba je bila sjajna i vrela u vrućem danu bez vjetra. Plašljivo se najprije ogledao nekoliko puta oko sebe: trudne slike mirovahu po zidovima. Majka Božja gledala je za njim, kud god se okrenuo, krotkim, malo porugljivim očima, kao da ga kori. Imala je lijepo, pravilno, duguljasto lice, koje je privlačilo i ulijevalo povjerenje. Usnice su joj bile crvene i tanke, a usnice njegove matere debele i nabrekle. Njena koža je bila glatka i svijetla, a njegovoj su majci porasle pahuljaste

dlačice pod nosom, i crna bradavica pod lijevim okom. Nije osjećao nikakvih bolova, samo ga smetahu muhe, što neprestano slijetahu na njega. Siđe s kreveta i napravi nekoliko koraka po sobi, da se uvjeri, može li ići. Zakašlje i ispljune gustu, crnu pljuvačku. Pođe do prozora, — Majka Božja ga gledaše i odobravaše mu.

— Što hoće od mene? — pomisli on uplašivši se. — Zašto me samo gleda?

Izađe u hodnik i pretraži cijelu kuću, ali matere nigdje nije bilo. U kuhinji na stolu ležaše njena bluza, po čemu zaključi, da je otišla u selo. Prođe rukom kroz kosu, da obriše znoj. Popije šalicu mlijeka, umije se i obuče hlače i košulju. Radovalo ga je sići u dvorište i sjesti u hladovinu starog, bijelog duda, koju je sunce išaralo zlatnim dukatima i medaljama. Tu je zujala nad njim osa, cesta s druge strane plota bijaše sasvim tiha, nitko se ne javljaše u ujakovu dvorištu, samo je jednoliko blejalo negdje gladno tele. S rijeke je vlažno vonjalo. Nad kućom stajahu oblaci i čekahu, da ih tko nagovori.

— Gdje je mati? — upita glasno.

Nitko mu ne odgovori. Kroz živicu proviri dobroćudna kravlja glava i odmah se izgubi. Jato čvoraka preleti preko kuće lepećući krilima. Sve ugodnije bješe u sredini dana, koji zgušćuje sjene. Zatvori oči radujući se, što je ostavio memljivu, mrsku sobu, u kojoj ga sve sjećaše na bolest i na noćašnji sukob s materom, koji ga je pritiskivao težinom olova. Osjeti želju da pođe do Une (tako jaku, neposrednu želju, da mu se osušiše usta), no i brzo se svlada. Glasno se nasmije:

— Da me čuje mati?

Ona stajaše cijelo vrijeme u središtu njegova mišljenja. S vremenom dobije lik noćne zvjerke, koja vreba na nj iz gustog, mračnog šipraga. Ležeći nauznak u travi osjećaše, da ga mati steže pandžama svoje pažnje i ne pušta mu ni odahnuti. Krade se za njegovim koracima, dotiče ga vrelim, bodljikavim pogledima, koji se postepeno (dječak strepi od toga) pretvaraju u poglede Majke Božje sa slike na zidu, ali bez one lažne blagosti i vedrine, koja se nalazi na slici.

— Kako je to čudno! — razmišlja on, a najvolio bi kriknuti od straha i zaplakati. Majka Božja sad zbilja ima lice njegove matere. Čak su joj i usnice odebljale kao materine, s rijetkim, bljedičastim brčićima i s bradavicom pod lijevim okom. Kao da je Majka Božja nekuda otišla iz njihove kuće, a njegova mati stoji mjesto nje na zidu, dok se ona ne vrati, gleda za njim i ruga mu se. Tek svaki čas silazi sa slike i slijedi ga u stopu. I niz stube je sišla za njim i sad pažljivo čeka, dok on zaspi, da obračuna s njim.

— Što sam joj ja kriv? — zaplače piskutavo, već u snu. Glavu

položi na suhi dudov korijen, što stršaše iz zemlje. Pčela mu sjedne na oznojeno čelo, dok je spavao, da odmah odleti dalje na žute, starinske cvjetove nevena i ivančica, koje je mati posadila pred kućom. Zatim zazvoni podne, pa se javiše glasovi djece, što nošahu ručak mlinarima.

Kući se vratiše mati i mačka, jedna za drugom, mačka prva, ne otvarajući vrata, a mati za njom, užagrena lica i malo nesigurna koraka, gurnuvši vrata nogom.

— Vidiš ga, gdje leži! — razljuti se ona primijetivši dječaka. — Kad skapa, onda ću ja biti kriva. Svi će odmah na mene graknuti. A mogu li ja biti uvijek uz njega, zar i ja nemam svog posla?

Štucala je glasno i kiselo vonjala po rakiji. Bluza joj tijesno stezaše pune grudi. Strese ga žestoko ne osvrćući se na vrapce, što ljutito cvrkutahu na svedenu krovu. Kad je otvorio oči i ugledao njeno lice nad sobom, uspravio se uzdrhtavši.

— Mati! — zamoli spreman na plač.

— Koga zoveš?

— Gdje si bila, mati? Nije te bilo, kad sam se probudio.

— Zašto dršćeš? Još ćeš reći, da se mene bojiš. Ja ću naposljetku biti kriva, ako ti se što dogodi. Da sam te udaviti htjela, još ćeš i to reći, vidim ti u očima. Ima li itko na svijetu tako nesretan kao ja?

Zgrčio je usta, jer mati jako štucaše nad njim i njihaše se nesigurno na nogama.

— Ti si pijana! — uplaši se on.

— Tužiti me hoćeš, đavole, zar ti da si moja krv? To ti je jedina briga. Samo zbog toga živiš na svijetu, da mene uhodiš. Jesam li te to ja naučila? Objesiti sam se trebala, a ne roditi tebe, bolje bih učinila.

Sve se više plašio, jer materino lice opet dobivaše ukočeni, stakleni izgled, koji nije kazivao ništa dobro. Ponavljao je nesvijesno i grozničavo:

— Ja te ne ću tužiti . . . Nikada te ne ću tužiti . . .

— Zar ti da si moja krv? Što tražiš ovdje? Sam vrag te je izvukao iz sobe. Zar ja ne smijem ni koraka napraviti iz kuće, a da se tebi ne javim? Tko je još to doživio? A što će tek biti, kad odrasteš?

Neočekivano zaplače i zalomi rukama. Sva se skrušila i stišala. Crvene joj pjege izbiše po licu. Haljine joj bjehu neuredne i izgužvane. Ridanje joj zatrese cijelo tijelo. Pođe uza stube ne osvrćući se i ne gledajući, ide li on za njom. Kroz glasan plač riječi joj postadoše prijekorne i bolne:

— Kako smiješ sumnjati u svoju mater? Da sam najgora, morala bih za tebe biti najbolja i najsavršenija, jer sam tvoja. Što bi ti bez mene, što? Mjesto da ruku poljubiš onima, koji se brinu za tebe, kad se otac ne će da brine, ti me uhodiš. A samo meni imaš zahvaliti, da si živ i da ćeš danas imati što jesti, samo meni. — Zazvečala je sitnišem u džepu. — Zar misliš, da se to tvoj otac sjetio, da ti pošalje? Zar misliš, da je ono nekoliko dinara, što nam on ostavi, dosta za nas dvoje?

Na vrhu stuba stajaše mačka gledajući ih kosim, pažljivim pogledom i očekujući, što će biti. Crn, tmast mrak rušio se s planine preko zlatno-zelene večernje rijeke u dolinu. U vrtu za kućom tresao je netko još nezrele zimske kruške, pa se čulo jednoliko padanje trulih plodova po suhoj ilovači. Pepeljast oblak, nalik unakaženoj, groteskno uvećanoj konjskoj glavi, njihao se lijeno nad kućnim pročeljem. Mati obriše suzne oči, prekrsti se i dohvati očev remen sa zapećka. Dječak očajno vrisne i pokrije lice rukama. Preplašivši se odletješe vrapci s praga zaglušno cvrkućući. Mačka se izgubi u hodniku. Pauk, nijemi svjedok u mreži nad prozorom, sisao je mladu muhu odobravajući materi.

HERRMANN STEINHAUSEN: SILA KAO BOŽANSTVO

Humanistički klasicizam Goetheova doba oplodio je i oblikovao naobraženi svijet XIX stoljeća. Ali stil zbilje, u kojem se živjaše realno od jutra do večeri, ne bijahu odredili i preinačili snovi i koncepcije uma, klasičnom duhovnom epohom inspirirani humanisti i idealisti, umjetnici i filozofi, nego odkrića prirodoslovaca i planovi inženjera. Dok se humanistički mislilac zanimaše problemom duhovne slobode i borbom za neograničenu samoodgovornost pojedinca, prirodoslovac i inženjer pripremaše oružje za spoznanje i osvajanje zemlje. Činjaše se kao da oslobođenje evropskoga čovjeka od crkovnoga, državnoga i moralnoga pritiska nije imalo nikakve druge svrhe, nego da instinkte vlasti i posjedovanja toga Evropljanina pusti na stvarnost svijeta spodobnu za iskorištavanje. Tako se XIX stoljeće predstavlja kao stoljeće u kojem se Zapadnjak, oslobađajuć se sviju kopča, dokopava zemlje s njezinim zalihama i rezervoarima snaga kao kakva po neprijatelju ispražnjena teritorija, koji on prigodice i po mogućstvu eksploatira, — ali o kojem on tek nejasno naslućuje da će jednoga dana njim morati odgovorno da vlada.

Evropljanin XIX stoljeća morade, htjede ili ne, nastupiti baštinu problema uskovitlanih po francuskoj revoluciji; osim toga bijaše prinuždeu, da na se preuzme praktične posljedice rezultata istraživanja, posljedice koje je iznašla znanost nasilno se dočepavši prirode. Time to stoljeće bijaše od početka žigosano kao stoljeće borbe, — borbe koja morade poprimiti to strahovitije forme, što manje bijaše gdje od godine 1789 kakvoga neospornoga, za sve obvezanoga autoriteta i što neizbježnije i neodgodivije, zahvaljujući modernoj tehnici prometa i obavještavanja, bijahu u nju zapleteni ljudi sviju interesnih skupina i stupnjeva naobrazbe. Bijaše kao da od tada kao s kakva visoka brda, u slobodnom vidiku, te mu ne smetaju magle starinskih političkih i religioznih predrasuda, Evropljanin može pregledati sva carstva svijeta i njegovu divotu, kojih mu zaposjednuće ništa više ne mogaše spriječiti. S francuskom revolucijom poče — da velimo s Jakobom Burckhadtom — »provizorno objašnjenje svega i svačega«, »pravo a priori za kojugod hoćeš novost«. Time je devetnaestomu stoljeću a isto tako dvadesetom zadan strahovit osnovni problem: da postavi novi valjan autoritet pomoću kojega bi se mogao zaustaviti proces ishlapljivanja i satiranja sviju instancija vrijednosti. I jasno je, kakva strahovita uloga, međutim, između sloma staroga i nalaženja novoga autoriteta, nužno zapada sile, — sile, koja svako ratno stanje prolazno dovršava provizornim rješenjima, dok se jednom kao lav pred noge mudraca, uslužno ne prigne pred novim autoritetom. Naš naraštaj doživljuje upravo takav, možda tragičan, ali za povijest čovječanstva još u izjalovljavanju značajan pokušaj, da se u Savezu Naroda uspostavi novi autoritet koji treba da bude gospodar nad samom silom.

U XIX stoljeću je od rasula zapadnjačkog kršćanstva kao vjere povučena skrajnja posljedica: Njemačka i Italija nastupaju kao posljednje centralno ujedinjene velevlasti u Europi. O vanjskoj politici sviju tih vlasti od tada ima samo mehanički, po faktu slučaja odviše potresan pojam evropske ravnoteže. Kao najstrahovitiji izraz sile moderne evropske velevlasti nastaju stajaće vojske: militarizam, koji velevlasti spopada s upravo sudbonosno djelujućom posljedicom, nije ništa nego dokazan izraz jednoga cjelokupnoga duhovnoga stanja u kojemu je odstranjena posljednja mogućnost kakva autoriteta iznad interesa nacionalnoga kolektiva i kao posljednja instancija preostaje gola moć pojedinih velevlasti. Militariziranje evropskih država, njihovo naoružanje, što raste u nevjerojatnoj progresiji, označava političku i duhovnu situaciju evropskoga kontinenta kojemu, pošto se pojam kršćanskoga zapada uslijed reformacije i prosvjećenja rasplinuo, više ne uspijeva da dovrši provizorium i da nad igrom slučaja

gole sile uspostavi instanciju obvezanu. U svjetskom se ratu zatim konačno izvršuje slom one optimističke vjere u napredak, koja u osnovi počivaše na lakoumnom shvaćanju kao da je samom sebi prepušteni život kadar se podmiriti iz svoje vlastite dubine i ukloniti katastrofe takoreći automatski djelujućom samoobranom.

Istom danas živući naraštaj počinje spoznavati nihilistički karakter cjelokupne evropske situacije, u kojoj čovjek raspolaže onim tehničkim sredstvima sile, pomoću kojih se čitavo animalno i kulturno življenje zemlje može do temelja uništiti.

Osim međusobnih odnosa između naroda potpuno su se rasklimali također društveni i socijalni odnosi u nacijama. Čovjek XIX i XX stoljeća stoji prema Kozmosu k a o r a d n i k koji bi htio da taj Kozmos svlada, podjarmi, iskoristi, izrabi. Odnosi među ljudima postaju r a d n i odnosi. Zapadnjačko čovječanstvo s obzirom na osvajanje i izrabljivanje zemlje, za što mu tehnika neprestance nabavlja oruđa, počinje svoje međusobne odnose za to golemo djelo nanovo primjeravati: stari patriarhalni odnosi se raspadaju, rad više ne služi ukoliko je od potrebe, nego postaje nasilnim dinamičkim principom; istom sad postoji radna volja, volja čovjeka da se lati rada — zatim se za tu agresivnu radnu volju mora stvoriti konzum; i cijela zemlja postaje terenom za tu lakomu težnju za radom. Već se pri izmicanju XVIII stoljeća rad od potrebnoga zla počinje preobražavati u etički princip: »Tko ne radi, ne dobije kruha i brašna i njegovo će ime biti zapisano na tabli s natpisom ‚Popis lijenčina'«, tako se veli u jednom francuskom revolucionarnom ediktu. Procesu rada, koji sad u Evropi počinje vreti, ne mogu se više suprotstaviti tradicionalne obaveze, naslijeđeni autoriteti; iznad toga procesa nema više nikakva vladajućeg duhovnog i moralnog principa; prema tomu između sudionika u tom ogromnom zbivanju rada, nema u osnovi nikakva drugog pravog odnosa nego neprestanog socialnog rata i prolaznih primirja. Gorostasno i grozeći se isprečuje se na obzorju lik radnika, taj tip, što je prekrilio zemlju, koji je pomoću industrije, pomoću stroja, što hoće da bude poslužen, svukuda iz tla izbijen. Između njega i njegova partnera u nemilosrdnom procesu rada: onoga čovjeka gospodara, čija se agresivna egzistencija osniva na misli industrialnog izrabljivanja svijeta, nema nikakva drugog odnosa više nego samo sila. Upravo to pomanjkanje jedne nadstvarne instancije daje klasnim borbama modernoga društva njihov strahoviti karakter: one se odigravaju na otoku u moru Ničega; od sada ima samo opipljivi, momentani život, dotično udio koji je pomoću neobzirnog guranja vlastite osobe ili vlastite klase pojedinac kadar sebi u tome životu osigurati.

Goethe je jednom 1825 Zelteru izrazio osjećanje, da će on i njemu slični možda biti posljednji jedne epohe koja se tako skoro ne povraća ... On mišljaše, da počinje »stoljeće za sposobne glave, za praktične ljude s lakim shvaćanjem koji, snabdjeveni stanovitom spretnošću, osjećaju svoju superiornost nad mnoštvom, premda sami nisu obdareni za najviše«. I prije toga piše: »Bogatstvo je i brzina čemu se svijet divi i za čim svaki teži. Željeznice, brze pošte, parobrodi i svi mogući faciliteti komunikacija jesu u što se naobraženi svijet iscrpljuje, da se nadriobrazuje i tako zapane u mediokritestvo«. U takvom smislu je u XIX stoljeću skrenuo još danas nezaključeni obrat k opipljivoj stvarnosti, kojemu lozinku nije dao Goethe nego Hegel, — Hegel, koji je formulirao Credo stoljeća: da naime um vlada svijetom, da je on do sada odlučivao svjetskom poviješću i da će i dalje njom odlučivati. Po tomu, što Hegel u događajima prošle i buduće svjetske povijesti ne vidi ništa nego stvarno izoblikovanje »duha svijeta«, on razoružava individuum i uništava mogućnost, da taj individuum prosvjeduje protiv elementarnih zbivanja te svjetske povijesti. Sada je zbilja izvješena nad individuumom kao fatum: pobjeda i poraz nisu od sada više rezultati slučajnih relacija moći, nego verdikti svjetske povijesti, takoreći božje osude duha svijeta, kojima se pojedinac ima pokoriti. Time se element puke sile svjetski povjesno opravdava, onaj element sile, kojemu Goethe nije dopustio da uniđe u njegov autonomni duhovni svijet i u kojemu Schopenhauer ugleda najspodobniji izraz slijepe i životne volje, dostojne da se porekne. I ako u doba samog rimskog carstva stoički mudrac raspojasanoj tiraniji Cezara mogaše suprotstaviti snagu svoje savjesti, svog uvjerenja — ako se čovjek srednjeg vijeka pred krvavim nasilničkim djelom mogaše pozivati na drugi svijet, u kojemu da bi se mjerilo drugačije, — ako apsolutističkom samovoljom prignječeni čovjek novije povijesti mogaše da se povuče u svoj unutrašnji svijet i u njemu nalazaše vječno pravo na otpor sili koja samo računa sa vanjskom jakošću, onda se pomoću Hegela modernom čovjeku izbija iz ruku oružje duhovnoga i moralnoga prosvjeda protiv nasilja vanjske zbilje: »Što po sebi i za sebe postojeća konačna svrha duha zahtijeva i izražava, što providnost čini«, leži visoko i nedostiživo iznad svih prava savjesti, nedostiživo iznad svih zahtjeva privatnoga ćudoređa; protiv izvršitelja svjetsko povjesnih djela, veli Hegel, ne smiju se podizati moralna i duhovna prava, kojih su oni takoreći oslobođeni po tomu što je na duhu svijeta da izvršuje. I kad Hegel, u toj točci pravi praeceptor Germaniae, izričito ustanovljuje: »U državi jedino ima čovjek pametnu egzistenciju, svu vrijednost koju čovjek ima, svu duhovnu zbilju ima on samo pomoću države«, onda je jasno da je on

s tom vrsti filozofije o državi postavio temelje zidova onoj duhovnoj državnoj tamnici, koja je dovršena tek uspostavom totalne države. Sada se više individuum, koji se opire sili, ne može pozvati ni na jednu važeću vrijednost; time čovjek počinje ulaziti u onu nihilističku pustinju, koja ga danas opkoljava neograničeno sa sviju strana.

Na poziciju pojedinca, suvereno suprotstavljenoga vanjskoj stvarnosti, na tu poziciju, izgrađenu pomoću kršćanstva i epohe klasičnoga humanizma, uspješno je, sa strane prirodnih znanosti, udario Charles Darwin. On za zakon proglašuje opažanje, da se pojedinih bića svake vrsti mnogo više rađa, nego ih konačno može ostati na životu i da u toj vječnoj borbi može uzdržati samo najvaljaniji, onaj koji se najbolje snašao. Na mjesto Boga, koji upravlja, progurava se smioni, ali životnu volju stimulirajući pojam borbe za život; i ako za Hegela svaka pa i najnasilnija i najstrahovitija epoha svjetske povijesti predstavlja nužno »izoblikovanje« svjetskoga duha, onda je za Darwina i za milijune Evropljana, na koje njegova nauka djeluje kao otkriće, cijela povijest čovječanstva po formuli o pobjedi valjanijega, snažnijega, nasilnijega, razjašnjena i svršena: »Stanovnici zemlje u svakom sukcesivnom periodu svoga postojanja pobijedili su svoje predšasnike u borbi za život«. Samo je dosljedno, ako u takvom smislu jedna epoha, koja se odala kultu opipljive stvarnosti, pri svim pokušajima, da u toj stvarnosti naiđe na vodeći princip ili na posljednji autoritet, uvijek pristane kod vlasti jačega kao kod posljednjeg jasno spoznanog principa. I Nietzsche, koji poriče mogućnost, da se instinktima moći suprotstavi važeća moralna vrijednost, šta u suštini pokušava drugo, nego da golo nasilje učini podnosljivim pomoću interesantne maske na kojoj crte duha i moći nejasno prelaze jedne u druge? Pojam ogorčene borbe za život akceptira i on; samo moćnik, čije šanse on u toj borbi hoće da pojača, ne treba više da bude tek primjer čovjeka sposoban za brutalnu životnu borbu, nego tip snabdjeven svim značajkama vladarskim, bogatijega života. Nasilne uspostave toga suverenoga prava na život ne smije se i ne treba da odrekne također ni taj Nietzscheov nadčovjek, koji sam sebi izričito zabranjuje samilost; samo u njegovu slučaju sila treba da služi tomu, da se tip, osposobljen za vladanje, za navješćivanje novih vrijednosti, ujedno automatski prevede u onu zonu u kojoj će se odlučiti o budućoj kobi čovječanstva. Tako se Nietzche nadčovjek na vozilu sile dovozi na onaj rub, s kojega pregledava cijelu daljinu uskomešanoga, u vječnom preobličavanju shvaćenog života, čije konture u daljini neprimjetno prelaze u ništa; sad, u osjećaju svoje moćnosti, on se smije osjećati uzvišenim nad sve vrijednosti, po kojima se slabi još uvijek orientiraju. Konačno je razderao

konope Dobra i Zla, — osvjedočen je, da istom pobjedonosna sila životno moćnijega stvara temelj na kojem se mogu zasaditi klice novih vrijednosti: »V r i j e d n o s t je najviša količina m o ć i, koju čovjek može sebi da pridruži, — čovjek: n e čovječanstvo! ... Čovječanstvo je tek pokusni materijal, golemi pretičak neuspjelih: ruševina.«

XIX stoljeće i tri do četiri desetljeća našega stoljeća znače unutar računanja vremena poslije Krista utoliko nešto potpuno novo, što su ne samo znameniti filozofi nego i začetnici velikih političkih pokreta ozbiljno pokušali, da iz samoga životnog procesa izvedu najveću važeću vrijednost, posljednje održive temeljne pojmove; i taj životni proces mora se opažaču bez iluzija predstavljati neprestance kao do uništenja nemilosrdna borba individuuma međusobom. Pri svoj razlici duhovne klime i Nietzscheov ratnički moćni čovjek-gospodar živi u istoj sferi stvarnosti borbe za življenje kao i oni sposobniji, bolje naoružani, kojima Darwin obećava priliku da će nadživjeti. Također veliki socialistički radnički pokret, koji u Evropi nastaje zajedno sa rastućom velikom industrijom, ne nadovezuje na nauku kršćanstva o samilosti ili na duhovne principe klasičnoga humanizma, nego se poziva na životni proces, za čije se zakone misli, da se poznaju, i čiji se periodi označuju po klasnoj borbi. »Borba ili smrt; krvavi rat ili Ništa, tako je pitanje neumoljivo postavljeno«, tim riječima George Sand-ove završava osnivač njemačkoga socializma Karl Marx jedan prikaz o bijedi filozofije. Revolta, pokušaja socialnoga prevrata, borbe siromašnih protiv bogatih bijaše u sva vremena svjetske povijesti. Neprispodobivo novo u pokretu modernoga socializma je upravo što on cijelu svjetsku povijest shvaća kao proces neprestane neumoljive klasne borbe, — što se za nj bit života iscrpljuje u samom pojmu klasne borbe i što očito nastojanje, da se građanski društveni poredak sruši silom, hoće takoreći i da se sruše sve dosadašnje povjesno ovjerovljene životne forme: tim borbenim socialističkim prevratom građanskoga društvenoga poretka život gubi najedamput, kao mutacijom, dosadanji sebi svojstveni karakter sile, — od tada više nema nikakve klasne suprotnosti i stoga nikakva dovoljna razloga za vanjske i unutarnje ratove, neklasna n e n a s i l n a epoha čovječanstva može početi. Tu, u modernom socializmu, izričito nastupa sila u službi jednog pacifističkog konačnog cilja: »sila je primalja epohe svakoga staroga društva, koja, trudna, ide s jednim novim« (Karl Marx).

Značajno je, kako se ratničko-nasilni karakter života pojačava, što se više čovječanstvo počinje posvećivati zadaći konačnog smišljenog preuzimanja vlasti na zemlji. Moderno evropsko čovječanstvo,

za koje više ne postoji nikakva Civitas Dei, nikakvo zajedničko shvaćanje Boga, priklanja se sve neumoljivije zakonu sile, štogod više ćuti, da stvari potiskuju konačnom stanju potpunom preuređenju zemlje. Iznad svih tih strahovitih opremanja modernoga čovječanstva za dolazeće ratničko raspravljanje ne lebdi istom od danas apokaliptični san o jednom neopozivo posljednjem ratu počinjućega mira, jednoga svjetskoga imperiuma, u kojemu je za nedogledno vrijeme odlučeno, tko treba da vrši vlast u Evropi i na zemlji i koji politički, religiozni i socialni principi treba da vladaju. Već 1870 ustanovljuje Georg Brandes da od zemlje do zemlje odzvanja refrain te će taj rat biti posljednji. Na svjetski rat, tu najveću kolektivnu krvnu žrtvu novijega doba, čovječanstvo je još jednom pozivano s parolom da rat valja konačno završiti baš tako da se rat vodi. Kada sveti Augustin svoje nevjerovanje u mogućnost trajnog mira na svijetu opire upravo na spoznaju, da protiv vazda spremnog nasilja zločestih i razdornika i mudrac i miroljubivi mora upotrebiti silu, onda se moderni čovjek, koji je dosad uzalud nastojao, da se popne na sjedalo kola, odakle bi mogao upravljati elementarnim silama života, pomaže paradoksnim vjerovanjem da od preobilja eksplozivne sile mora konačno poteći nesilje. Nije samo čisto licemjerstvo, kada danas oni silnici, koji u svojim narodima odgajaju ratnički duh kakav odgovara stupnju civilizacije primitivnih crnačkih plemena, neprestance govore o miru, za čije održanje i oni rade i oni mu hoće da služe. Danas, kada je svjedodžba punoljetnosti od svakog božanskog svjetovnog i duhovnog autoriteta dovela modernog čovjeka postepeno do toga, da producira lucifersku ideju totalnoga rata, on u posljednji momenat, budući da se lavina koju je konstruirao hoće s brijega da odrone, ćuti jezu od vlastite odgovornosti. I tako današnje živuće čovječanstvo očekuje totalni rat budućnosti, koji će kao soldati prerušeni tehničari za uništavanje voditi plinovima i smrtnim zrakama i koji će uvući u se »dijete u kolijevci, dapače u materinoj utrobi isto tako sigurno kao monaha u ćeliji«, u istom apokaliptičkom nastrojenju kao srednjevjekovno čovječanstvo oko godine 1000 smak svijeta; samo ovaj put uništenje evropskoga života ne dolazi od Boga nego isključivo od čovjeka. Glas humanosti ne može se za vrijeme gromkog urlanja adepata totalnog rata već stoga ćuti, jer se on uvijek može nadvikati argumentom, da će svako nasilje, koje sam ne izvršiš, smjesta upotrebiti protivnik, tako da se mirne savjesti svaka nasilnička akcija može ispričati kao represalija. Ali da humanost ne mogne biti samo mamac za vječno zaluđene iluzioniste, nego djelotvorna snaga, morala bi se dakako pozivati na jednu nadstvarnu instanciju. I primjeri humanosti i viteštva, koji su ostali iz ranijih ratova, smiju

se možda objasniti još uvijek kao djelovanja zaostataka kršćanskih osjećanja, — koja su danas postepeno istrošena, budući da se moderna država sama deklarirala kao hladni Bog modernoga čovjeka. Nama, koji smo doživjeli minuciozno tehničko uništenje čitavih krajeva u svjetskom ratu, koji smo doživjeli upravo rat do istrebljenja u španjolskom bratskom ratu, kako nevjerojatno, dapače zagonetno zvuči upravo prije 70 godina u Hebbelovu dnevniku zabilježena vijest o ponašanju jednoga ruskoga pukovnika imenom Korff; tomu pukovniku, koji je u Poljskoj vodio jednu rusku kolonu, bude najedamput zapovjeđeno, kako je to u okviru modernoga totalnoga rata posve obično, bude mu zapovijed, da sve spali i sa zemljom sravni, na što god naiđe pri svom pohodu. Nato pukovnik Korff sazove časnike svoga puka, saopći im da je primio s višega mjesta zapovjesti, koje da on zbog osobitih razloga ne može potpuno izvršiti, i zatim se u svom šatoru ubije prije nego se njegov štab razišao. Takav će časnik blizoj budućnosti, u kojoj je znanost o obrani poprimila karakter moderne teologije ovoga svijeta, izgledati kao nerazumljivo biće koje je živjelo prije načina na koji mi računamo vrijeme.*)

Tragičnom ponosu modernoga čovjeka spada, što on, nasuprot svojim predšasnicima za koje su ratovi bili poslani s neba kao pošasti i glad, neće više apelirati na nikakvu nadsvjetovnu moć; i nema lako riječi što bi izrazila nesnalažljivost modernoga čovjeka, koji bi usred sile, kakvu je sam razuzdao, ipak svoj život htio nadovezati na jednu takvu nadsvjetovnu instanciju, kao ona u biti bezpomoćna riječ velikoga vojskovođe Moltkea, koji je rat proglasio naprosto za »dio u božjem uređaju svijeta.« I kad se moderni čovjek danas unatoč svoj grozoti ne podaje nerado ekstremnim predodžbama nasilja, kao totalnomu ratu nacionalizma, ili onom »Grand Soir« krvavog konačnog obračuna militantnoga socializma, — šta to znači drugo nego da on danas, posredstvom eksplozivne snage sile nastoji izbiti iz života kakav opažljiv smisao, — iz života, koji se čovjeku do sada dao raniti i uništiti ali ni pod koju cijenu definirati?

Preveo S. Š.

---

*) To je već danas! Pripovijedah o tom pukovniku dvojici intelektualaca, — zaključiše da je budala. (Primjedba prevodioca).

IVO FILIPOVIĆ: DVIJE PJESME

MLADIĆI SE ŠETAJU ULICAMA

Danas su mladići prignutih glava išli — išli,
puni slutnje.
Slomljeni od jeseni, bolesni od tuge,
puni šutnje.

Danas su mladići ginuli od sunčanih čežnja,
ginuli od boli.
Praćeni kišom, besciljno su lutali
gori — doli.

Danas su mladići nosili u sebi teške rime,
pune tame.
I mislili na djevojke što u toplim sobama
otmeno čame.

Danas su mladići izgubili na kiši, u blatu
sve svoje sanje . . .
Prokisli kasno išli su kućama, prazni
kao ogoljelo granje.

ŠTETA ZA MENE

Šteta za moje oči, mogle su biti čiste i sretne,
a sad su tužne i od suza mutne.
Mogle su gledati samo pejsaže cvjetne,
a sad ih pune prašljive stvari pûtne.

Šteta za moje ruke — ljiljani bijeli
tako bi skladno stajali u njima.
S dragošću bi one grlile svijet cijeli,
kao što ga gdjekad zagrle u snima.

Šteta za moje srce, ono i sad gori
od silne, beskrajne ljubavi i zanosa.
Moglo se utopit u vječno sunčanoj zori
daleko od blata i njegovih nanosa.

Šteta, ah šteta za sve, za cijeloga mene,
za moje srce, za moje ruke i moje oči!
Srce je jadno, ruke su prazne, plačne su zjene,
i sav sam čaman i sam u ovoj noći.

VLADO VLAISAVLJEVIĆ: RUKE

Tiho nedjeljno popodne lagano se leluja nad selom, kao modrikasti talas izgarajućeg u suncu tamnjana.

Pod gustim krošnjama voćnjaka odmaraju se ljudi utonuli u san. Dani teškog ljetnog rada savijaju njihove jake kosti od ranog jutra pa sve do kasnog sutona, pa im sad godi to tiho pirovanje sa snom na mladoj travi. Pogdjekoje dijete u dugoj lanenoj košuljici također je prileglo, pa to izgleda kao da se mali plavi grozdić ovjesio za velik, pun krupnog zrnja grozd.

Na drugoj strani potoka, što protiče selom, bijeli se crkva poput starog, duge srebrne kose zaštitnika koji žmirkajući kroz zlatni trepet sunca neprestano blagosliva te kućice, rasute po brežuljcima, i ta duboka disanja usnulih grudiju po kojima padaju sjenke zrijućih plodova.

Sve je bila i ljudi, i kuće, i tiho čekanje mjeseca nad šumom, i staračke bijele priče mlinova: velika marljiva obitelj združena u patnji za koricu kruha.

S trava, lišća, ljudskih dlanova, blaga i zvijezda kaplju (često cure) kapi znoja, i poniru u proljetnim brazdama tim dubokim i crnim, ali kao život dragim mučilištima.

Nedjelja je došla s bijelom mirisnom pogačom na dlanu, i prštećom kao padajući slap pjesmom u srcu, da uveče kad suton baci zadnju ružu na uzglavlje suncu, povede kolo ispred općinske zgrade.

Tada selo izgleda kao velika svatovska povorka koja okićena vrpcima i cvijećem nestrpljivo čeka kad će zabrujiti prva tambura?

Onda na zatalasalu svilu duša, koje se poput mirisnog opojnog vina prelijevaju jedna u drugu, padne zaborav, i mjesto motika, kosa i sjekira, mjesto mučnog naprezanja u borbi s zemljom, mjesto tvrdog komada kukuružnjaka, zahuji plameni vihor radosti, koji ljude baca iz zagrljaja u zagrljaj, iz slasti u slast, tako da pred zoru kad se vraćaju kućama jedva vrata pogađaju.

Na utapkalom komadu ledine, gdje su se nekada uzdizali jablanovi, primajući na svoje grudi smrtne udarce nebeskih strijela, sačuvavši tako mnoge kuće od požara, bukne radost. neobuzdana radost od koje i same zvijezde prodrhtavaju.

Kao da se sva ona duboka u njima pritajena muka i bol, skupljana još u vremenima kad nije bilo sela ni crkava, kad nije bilo motike i plugova, kad su im pređi polugoli i poludivlji uz urlik jurili kroz šume za plijenom, sada pretvorila u divlju, zamamnu plesačicu.

»Pomahnitali su tako mi Boga!« govorili bi stariji ljudi, kojima se gledajući tu divnu, spletenu u živ, ognjen i šarolik vijenac snagu, i samima zamutilo u glavi.

To je kao da gledaš u jureću zapjenjenu rijeku koja sve većom, dubljom i šumnijom biva. Pijetli već pjevaju, a ponedeljak grbav oštrog kao mač jezika zakupnik, već koluta zakrvavljenim očima. Još je mrak, i on ne smije da mahne rutavim repom po ustalasaloj mladosti s koje cure crvene zvijezde milovanih srdaca, a ruke kao zlatom zalivene grivne ne dadu se otkinuti s bijelih vratova i nabubrelih grudiju.

»Kada, kada ćeš me odvesti, tugo, oh, tugo moja!?« »Zar mi te nije žao!?« reci, reci nemilovala te ničija ruka osim moje. I drhtav zagrcnuli jecaj zvoni uz lagani korak rastajanja po orošenoj stazi, koja kao da u susret vodi. O stazo, stazo prokleta! U granju bude se prve ptice, a negdje zvrnda točak na bunaru. Mutno oko svitanja polagano, ali sve jače svjetluca brišući divne, tajanstvene boje ljubavi s trava, lišća, izgriženih usana, slavujeva perja i svake stvarčice koja je te noći budna bila. Vjetrić, rasčupani pastir, tiho, sasvim tihano svira u frulu, i ta svirka kao da je nježna, nježna budnica nekom dragom, samo njemu poznatom i vidljivom biću.

Sjenke promiču jedna pokraj druge, sukobljuju se, i bez riječi produžuju dalje. Selo briše slijepljene od dubokog sna oči, i kad ih sasvim otvori, one se sukobljuju s krvavim oštrim kopljima dana. I posvuda krv! Krv su šume na proplancima, krv je crkva na drugoj strani potoka, krv su voćnjaci s otežalim od plodova granama, krv je i beskrajna poljana nebeskih ljubičica, i ispod toga grimiznog požara koji je istodobno čudesno lijep i sablasan, još kao da se čuje pitajući glas: »Kada?, kada ćeš me odvesti tugo, oh tugo moja!?«

I tada zagrmi selo potmulo, hvatajući za plugove, motike, kose i sjekire, da opet životinjski prione svak uz svoj posao.

II

Podne je kao konjanik jurilo na vatrenom bijelcu brežuljcima, livadama i dolinama zvoneći dugo i jako zlatnim zvoncem. Zvukovi su se rasprskavali na sve strane poput zlaćanih varnica, a ljudi koji su radili po poljima moleći se u sebi priželjkivali su da im što prije donesu ručak.

Daljina je titrala kao lagani srebrni veo nad oplođenom zemljom, koja je također započela dojiti nebrojenu djecu.

Po dalekim vijugavim stazama, koje su se pojavljivale sad iza guste i tamnozelene kukuruze, sad opet iza crne kuštrave ivice šume, pomicale su se visoke bijele spodobe s omašnim košarama na glavama. Na pognutim vrbama, što su izgledale kao pijane snaše kad se vraćaju s proštenja, graktale su gladne vrane kao da ih draži miris iz košara napunjenih jelom?

Bijele spodobe brzo, sve brže odmiču s maramom u jednoj, a zemljanim vrčem za vodu u drugoj ruci. Zemlja je gotovo vrela pa kroz gole zaprašene tabane, ulazi u krv žar njezin, koji umiva razbuktalo tijelo grizućim znojem. Cijede se tako kapljice znoja s čela od sunca pocrnjelog vlažeći žedna usta, zvrndaju zajedljive muhe, a palci bosih nogu svaki čas udare o kakovu suhu grudu zemlje kao o oštru kost. Zaboli malo, tren samo, kao da je netko jače uštinuo, i onda je opet sve dobro!

Pod granatim hrastom, koji je u toj božjoj žari bio malo, okruženo sunčanom ogradom jezero, stišću se čovjek i dva volića baš kao da im ta uzdahtala usijana bjelina podneva prijeti nečim strašnim.

»Prokleta! gdje je samo tako dugo danas?« mrmljao je visok čovjek razgaljene i znojem natopljene košulje, udarajući žestoko bičem po lišću hrasta.

»Ta da! ja kao da se i ne sjećam sinoćnjega kola pred općinom!? Gle, vidiš, vidiš, a onda je čak i igrala nekoliko puta, dok su ostale stojeći po strani samo gledale!? I to baš svaki puta uz Mirka Srnića! I kako ga je samo pogledavala kuja jedna!? Kao da mu je htjela reći: Na, tu sam, pa me vodi, vodi me od onog mog vukodlaka koji će me napokon još i ubiti!«

»Eh sunce, sunce, zašto li je ogrijevaš,« uzdahnuo je čovjek isprsivši se poput žive prijetnje, koja je strijeljajući užagrenim očima po krajini obesvješćenoj od vrućine tražila žrtvu.

Volovi su zamoreni dahtali od vrućine i žeđi i trebalo ih je odvesti do potoka kraj šume da se napiju.

Čovjek je bio gladan i slina izmješana ljutinom natjera mu srce u proklinjajuće nestrpljenje.

Pod gdjekojim hrastom vidjelo se kako se skupine uokrug posjedalih ljudi neprestano polagano naginju i opet ispravljuju kao da klanjaju. To su težaci, kojima je ručak već donesen, kusali iz zajedničke zdjele hranu.

Onda jedan od volova otegnuto zamuče snažnim mukom, cijedeći slinu niz gubicu punu muha. Sunce, koje kao da se ukočilo na sredinu neba, sipalo je pregršti zlatnih do rumenila usijanih listića na izmučenu zemlju

Napokon čovjek ipak potjera volove do potoka. Crne otrovne zmije nemoćnog bijesa smotaše se u koštac na rubu krvožednog srca.

»E, doći ćeš ti već, neboj se!« i stisnuta šaka kao gruda željeza potvrdi čovjekovu srdžbu i zlonamjeru.

Potok je, sakriven među gustim vrbama i velikim listovima lopoči, odmjereno žuborio. To se žuborenje činilo, kao da dijete samo sa sobom poluglasno razgovara. Tu i tamo kroz gustu krošnju vrba probijala se po koja sunčana zraka kao duga tanka i zlatna igla. Tjeskobnu tišinu katkad je prekinuo cvrčak iz pšeničnog strništa.

Onda se začu otegnut zov iz daljine: »Marko - oo - o, o - Marko-oo-«, dozivala je mlada žena, zajapurena od žege. Zvonak joj mlad glas probudi čvorke u granju, i oni u dugom kružećem luku, kao rulja nestašne cigančadi, odletješe u šumu. Žena je obučena u bijelo, s crvenom maramom na glavi, stajala pod hrastom gledajući za njima. Do nogu bila joj je otkrita košara s ručkom. Pas, ispruženog jezika, gledao je čas u ženu čas u košaru. Onda žena čučnu da povadi hranu. Izgledala je kao kakav velik makov cvijet po kojem puze blistavi zlatni leptiri. Vlažna joj nabubrela usta rastvorio je smiješak pri pogledu na dahćućeg psa. U velikim joj crnim očima mazila se je prozirna sjenka drage, duboke u duši skrivene misli. Ta sjenka u očima žene izgledala je kao srebrnasti mjesečev prah, na velikim orošenim cvjetovima. Dašak vjetra poigravao se je s nekoliko joj iz marame virećih pramenova crne svijetle kose. Ona ih poravna i bljesnu očima u pravcu potoka od kud su se vraćali napojeni volovi. Iza njih vidjela se visoka krupna figura njezina muža. On je požurivao kod volova gurajući ih surovo bičalicom u debele butove. Ali kad volovi nisu htjeli da požure, poče ih udarati bičem da je sve zujilo zrakom.

»Nemoj ih po očima!« doviknu mu žena. »Možeš kome i oko izbiti, pa što će nam slijepo? Ne mogu jadni ni oni po toj vrućini, ko što ni sama nisam mogla da se žurim s ručkom. Četiri sam se puta morala odmarati«.

Čovjek je nešto ružno prokleo.

Bič presta zviždati kao zasićena zmija.

Volovi, možda zbog tuge spuštenih glava, mirno koračahu dalje. Po gubicama i ostalim dijelovima tijela iskočiše im debele masnice. Žena, koja je nepomično sjedila pod hrastom, kao da je bivala sve manjom. Lijepo joj svježe lice otegnu se i posivi.

Nagli vreli vjetar zaleti se u krošnje hrasta i stade ih grubo drmati kao stražar skitnicu zaspalog na nedozvoljenom mjestu.

Onda čovjek skoči poput vuka zaustavivši se pred ženom.

Lončić napunjen grahom i prekrižen žlicom prevrnu se i prosu bjelinom ženine suknje.

»A, tu si! riknu čovjek, tu si gaduro!? tu!??«

»Nemoj ih po očima! Oslijepit ćeš!«

»Tebi je ko tobože žao!? Jeli? A ja!? A dijete!? A sunce!!! Tebi ću živo srce iščupati.« I udarci kao gomila s brda odronjenog kamenja počeše padati na zgrčeno tijelo koje se nije branilo.

»Na, na pa igraj, igraj, veseli se strožo svačija«, derao se čovjek uzmahujući dlakavom ručetinom kao da ruši planinu.

Onda iz žene, koja od velikog bola zagriznu u suhu grudu zemlje, ciknu strah pred smrću.

Čovjekova ruka zastade u zraku kao ubica kome su iznenada presjekli put k zločinu.

Žena oblivena krvlju skoči i izgubi se u gustu kukuruzu.

Pas cvileći potrča za njom.

Čovjek obrisa travom okrvavljene ruke i, potjeravši volove pred sobom, zaputi se sa sjekirom pod rukom na krčevinu.

Pod hrastom osta proliven ručak i suha krvava trava s čovjekovih ruku.

III

Noć. Selo je golemi crni pauk koji spava u gustoj srebrnoj mreži mjeseca.

Žena se je pridigla s ležaja u kukuruzu i opipavši skorjelu krv na ranjenom licu i glavi, zaputila se lagana koraka kući.

U sebi je molila.

Za njom je išao pas.

Kad su stigli do prvih kuća sat je izbijao jedanaestu.

Stali su. Pas je podigao glavu, žena je gledala pred sebe.

Tišina se je pomaknula kao ruke malog djeteta u snu.

Nad selom je padala zvijezda.

»Da li je kod kuće ili je ostao spavati u polju?! Da li je večerao? Da li je stvari ponio ispod hrasta? Vatru da li je na ognjištu zapretao?«

»Hajdmo garonja!«

Otškrinula je vrata!?

Tu je!! Spava!

Hrkanje, koje je toliko puta slušala u besanim noćima, živilo je i sada u sobi zalivenoj mjesečinom.

Sjela je na prag podbočivši rukama glavu.

Dobri duh zemlje uljuljao je u san.

Tako ju je u zoru našao ispavani čovjek i podigavši je na ruke, koje su je jučer zakrvavljenu oborile na zemlju položio ju je na postelju, a da se nije budila.

»Hoćeš li i danas na krčevinu?« zapitala ga je ona kod doručka. »Nemoj! Odmori se!«

Ženino je lice, dok je to govorila, onako modro od udaraca izgledalo kao živa svetačka medalja obrubljena krvlju.

Isti vjetar, koji je jučer onako surovo drmao usnulu krošnju hrasta, drmao je sada srce čovjekovo.

Nemoj! Odmori se! zvonilo je dušom.

Tako mu je još jedino u mučnom životu govorila pokojna mati!

»Pa i ne ću ići, ženo!«

A u sebi je mislio: »Tako dugo ne ću, dok bude one krvi na suhim čupercima trave pod hrastom!«

Toga je dana bila godišnjica materine mu smrti, i žena je još u jutro pred starom slikom Majke Božje zapalila svijeću.

On se nije sjetio toga.

Tek pred mrak, vraćajući se iz voćnjaka, privuklo ga je svjetlo kandila što je titralo na oknima komorice.

Ušao je otkrivene glave i prostojao je u molitvi sve do noći. Kad je izlazio mislio je: »Hoće li se ono ispod hrasta opet ponoviti?«

Te su večeri rano legli.

U mraku žena mu je govorila: »A vjeruješ li da je ono u prošlu nedelju bila moja zadnja igranka?«

Bila, i nema je!

Onda je zarivši glavu u njegova rutava prsa zašutila.

A on je do u kasnu noć ne bez strepnje neprestano razmišljao: »Hoće li se ono pod hrastom opet, opet ponoviti!??«

KONSTANTIN STANISLAVSKIJ: GLUMAC

Slavni ruski režiser i glumac, stvoritelj moskovskoga Hudožestvenoga kazališta, koji je umro prošloga mjeseca, napisao je ovaj članak 17. siječnja 1938., prigodom svoga sedamesetpetoga rođendana. (Ur.)

Bijaše jedno vrijeme, kada je naša umjetnost bila pristupna samo jednom malom broju dokonih ljudi, koji u tome gledahu svoju razonodu. I umjetnost nastojaše da se približi zahtjevima gledalaca. Što se više razvijaše i zamrsivaše život pojedinca i čovječanstva, to više morade umjetnik prodirati u zamršene događaje toga života. Zato se morade povećati životni obzor.

Nu nije dosta, da se proširi obzor, nije dosta, da se opaža; mora se razumjeti smisao opaženih pojava. Da se stvori umjetnost i da se na pozornici proizvede život ljudskoga duha, taj se život ne mora samo proučavati nego se mora neposredno doći u doticaj s njim, gdje i kakogod je to moguće. Bez toga će se naša umjetnost izvrgnuti u šablonu.

Umjetnik, koji život, što ga okružuje, opaža sa strane, a ne prodire u njegove prave osnove, takav umjetnik za pravu umjetnost umre. Da za umjetnost živi, on mora dalje učiti, dalje se razvijati.

Ako umjetnik neće da uništi svoju umjetnost, ne smije život promatrati kao malograđanin. Malograđanin ne može biti umjetnik, koji je dostojan toga naziva.

Da može igrati sve, što se od njega zahtijeva, glumac mora provoditi obilat, zanimljiv, lijep, mnogostran, uzbudljiv i uzvisujući život. On ne mora znati samo šta se događa u velegradovima, nego on mora također znati šta se zbiva u pokrajini, u selima, u tvornicama, u kulturnomu središtu svijeta. On mora proučavati psihologiju ne samo svoje vlastite nego i tuđih zemalja. Jer on mora da zna predstavljati život ljudi u svim dijelovima svijeta.

To još nije dovoljno. Umjetnik stvara na pozornici ne samo život svoga doba nego i život prošlosti i budućnosti. Zadaće se zamršuju. Pri stvaranju sadašnjosti umjetnik može opažati život oko sebe, no za stvaranje prošlosti ili budućnosti on mora restaurirati ili ponovno u fantaziji stvarati, a to je tegoban rad. Umjetnik uzima iz zbiljskoga ili fantaziranoga života sve što taj čovjeku može dati. Ali svi utisci, strasti, užici, sve, čime drugi živi za sebe, u njega postaje materijalom za stvaranje.

Ima ljudi koji od prirode imaju talent za opažanje. Sve da i neće, primijete sve što se oko njih događa. Pri tomu znaju oni da u opaženom iznađu ono što je najvažnije, najzanimljivije, najtipičnije. Kad čovjek takve ljude vidi i čuje, istom tada razumije, šta drugima izmakne.

Nažalost svi glumci dugo nemaju taj tako važni dar. Kako da se onaj, koji je manje obdaren, nauči vidjeti ono što mu pružaju priroda i život? Najprije mu se mora razjasniti kako treba da gleda i vidi, sluša i čuje. Ne samo ono što je loše, nego i ono što je lijepo. Ono, što je lijepo, uzvisuje dušu, izaziva najbolje osjećaje, koji u pameti ostavljaju duboke tragove. Najljepša je priroda sama po sebi.

Cvijet, paučina, slike mraza na prozoru. Sve su to umjetnička djela najveće umjetnice — prirode. Mora čovjek pokušati, da riječima proizvede ono što mu se u tomu sviđa. Po tome je prisiljen da sve pogleda točnije. Ne smiju se prezirati turobne strane prirode. Ne smije se zaboraviti da su u negativnim pojavama sakrivene pozitivne, točno tako kao u najružnijemu ono što je lijepo i u lijepomu ono što je ružno. Ali ono, što je zaista lijepo, ne boji se onoga što je odurno. Često odurnost samo još više ističe ono što je lijepo.

Obadvoje se mora tražiti i razumjeti da se vidi. Bez toga je predodžba o lijepomu jednostrana, sladunjava, umilna, sentimentalna, a to je opasno po umjetnost.

Točno se tako mora čovjek obraćati prema umjetničkim djelima: književnosti, muzici, muzejima, lijepim predmetima, sve to razvija lijep ukus i ljubav prema lijepome.

Jednoga dana ugledah na ulici neku gorostasnu debelu staricu koja u dječjim kolicima vozaše kanarinca. Vrlo vjerojatno, da ga bijaše metnula u kolica, kako ga ne bi morala nositi. Ali ja stvarnost htjedoh vidjeti drugačije, i zaključim da starica bijaše pokopala svu svoju djecu i unučad, da joj na svijetu ništa više ne bijaše preostalo do taj kanarinac i da ga ona sada točno tako vozi na šetnju kao prije svoje drago malo unuče. Takvo je razlaganje oštroumnije, scenskije i održi se u pameti.

Pošto je čovjek naučio promatrati život i u tom pronalaziti materijal za stvaranje, mora se obratiti drugom materijalu, najnužnijem. Mislim emocijama, koje dobivamo u općenju s ljudima.

Da se dobro mogu proizvesti osjećaji uloge, oni se moraju poznavati, i zato se moraju doživjeti. Ali »zanatlije« ne mogu svoju ulogu doživjeti. Šta da rade? Kako da vanjski oblik nađu bez pravoga osjećaja? Ne preostaje ništa drugo nego uteći k jednostavnoj rutini.

To je skrajnje primitivno, formalno predočavanje tuđih osjećaja uloge. To je oponašanje.

Postoji naročita zanatlijska manira za igranje uloge, to jest za glas, za dikciju. Ima pravila za hod (glumci-zanatlije nikada ne idu po pozornici, oni koračaju), za pokrete, akcije, plastiku (tada su osobito oštro bazirani, ne na ljepotu, nego na to da nešto lijepo čine). Ima trikova kako se pokazuju najrazličitiji ljudski osjećaji (kešenje zubiju i prevrćanje očiju za ljubomoru, pokrivanje lica rukama za plač, čupanje kose za očaj). Ima pravila za oponašanje cijelih slika i tipova različitih društvenih slojeva i vremena. Svim time umjetnici-zanatlije hoće da oponašaju prave unutarnje doživljaje stvaranja. Ali ništa se ne može prispodobiti s pravim osjećajem, i on se ne može proizvesti mehaničkim majstorijama. Mnoge su od tih majstorija još negdje efektne, nu većinom vrijeđaju svojom neukusnošću, svojom glupošću. Zlo je također, što se takva šablona prilijepi za artista, prožimlje sva prazna mjesta uloge i pokvari je. Kakogod takve šablone mogu biti dobre, one ne mogu zanijeti gledaoca. Tome spada još više. A k tomu, što je v i š e, spada tako zvana »glumačka emocija«. To nije prava emocija, nego umjetno uzbuđenje periferije tijela. Ako se na pr. diše spazmatično, stišću šake i t. d., može se dotjerati da kakva velika fizičkoga naprezanja, koje se gledaocu često prikazuje kao pravi temperament. Može se bez razloga po pozornici trčati. Nervozni artisti pobuđuju takvu emociju uzbuđenjem svojih živaca. U ta oba slučaja nema nikakve umjetnosti, nego oponašanja; nema pravih osjećaja čovjeka-umjetnika, nego »umjetne emocije«.

LAV MEDANIĆ: O JOSEPH-U CONRAD-U

Njegovih dvadeset i nekoliko svezaka beletristike, pisanih u jeziku, koji mu nije bio materinji, s kvalitetama stila tako bogatim i tako raznovrsnim, označavaju jedinstveni uspjeh u povijesti književnosti.

(J. Galsworthy: Castles in Spain)

Postoji izvjesno razdoblje u životu čovjeka, kad on proživljava neizbježivo i, manje više, intenzivno jednu vrst nomadsko-aventurističke faze razvoja ljudskog roda. To je vrijeme u kojem je svaki od nas Marco Polo ili David Livingstone, odnosno — da se suvremeno izrazim, jezikom razumljivim pokoljenjima filmske civilizacije — Frank Buck i Martin Johnson. Većina nas preživljava tu

fazu tek u duhu. Joseph Conrad nije pripadao toj većini, njega je čežnja za egzotičnim krajevima i neodoljivi nagon za pustolovinama odveo iz nesretne, rastrgane i zarobljene mu domovine Poljske na »velike vode koje obuhvaćaju kontinente ovoga globusa«.

Kako mladenačke želje mogu da imaju presudne ,kadšto i fatalne, posljedice po daljnji razvoj čovjeka pokazuje jedno mjesto u Srcu Tmine (Heart of Darkness) u kojem Conrad na usta jednog od svojih imaginarnih dvojnika Marlowa priča:

»Kad sam bio dječak imao sam strast za zemljopisne karte. Po čitave bih satove gledao na Južnu Ameriku, Afriku ili Australiju i zanosio se slavom istraživanja. U to je vrijeme bilo mnogo bijelih mjesta na zemlji, i kadgod bih ugledao koje naročito privlačivo (a sva izgledaju tako), postavio bih na nj prst i rekao: Kad odrastem otići ću onamo. Jedno je međutim bilo — da tako kažem, najveće i najbjelje — za kojim sam čeznuo.

No u njem je bila naročito jedna rijeka, silna rijeka, koja se vidjela na karti i izgledala poput goleme otegnute zmije, kojoj je glava bila u moru a tijelo počivalo u zavojima daleko na beskrajnoj zemlji, dok joj se rep gubio u dubinama kopna. I dok sam je gledao na karti u izlogu ona me je fascinirala kao zmija pticu — ludu malu pticu.«

Odrasli je Conrad doista kao kapetan malog brodića u službi jednog društva za trgovinu slonovom košću plovio Congom, sabrao materijal za svoju jezivu, morbidnu i majstorsku novelu Heart of Darkness, ali i stekao tropsku groznicu od koje je patio do konca života i koja je utjecala na čitavu njegovu psihu, pa dosljedno i na njegovo umjetničko stvaranje.

Sličnu romantičnu crtu Conradova mentaliteta odaje želja, koju je kao kapetan jednoga od njihovih brodova pismeno upravio na svoje poslodavce, da mu dopuste, umjesto uobičajenim putem iz Sydneya na Mauritius, proći kroz opasna Torresova vrata. Izuzev jake oluje ovaj se puta nije ništa dogodilo. Upton Sinclair u Mammonartu, zlobno doduše, spominje da su brodovlasnici pristali na ovu opasnu promjenu pravca nadajući se da će, u slučaju katastrofe, dobiti visoku osigurninu za stari brod, ali pri tom zaboravlja — vjerojatno namjerice — da je prolaz kroz tjesnac u ovom slučaju bio djelo hira, da je to bilo uneseno u brodske knjige, pa da bi prema tome nada, da će se dobiti osigurnina, bila problematična. Za razumijevanje Conradove ličnosti to inače nema nikakve važnosti.

Kako su trajan i dubok trag ostavljali u Conradovu duhu ljubimci njegove mladosti Fenimore Cooper i Marryat može se razabrati ne samo iz pasusa kao što je ovaj iz Chance: To je kao u

onim pričama o crvenokošcima, gdje otmjeni divljaci otimaju djevojku, a valjani šumski prebivalac slijedi trag ... nego o tom svjedoči sam autor izričito spominjući njihov utjecaj na njegov život. Conradova mašta u djetinjstvu upravo je patološki — ako se može upotrebiti taj izraz — živa, bujna, pamćenje oštro i retentivno. Samo se time daju objasniti aluzije na pojedine momente i elemente iz njegove dječačke lektire, aluzije koje nalazimo razasute po svim Conradovim djelima. Mali je Conrad razočaran što Prince Roman tako malo liči na prinčeve iz vilinjih priča, no zar se mizantropija slavnog anglosaskog pisca Conrada ne bi dala svesti na bitno isti razlog: opreku ružičastog ideala i krute stvarnosti. Nesumnjivo je simptomatična činjenica da nijedan od Conradovih suvremenika nema u svojim djelima toliko reminescencija na imaginarne drugove njihove mladosti kao Conrad. Razlog je jasan: te reminiscencije nijesu ništa drugo doli odraz jedne podsvjesne tendencije vraćanja u ono vrijeme kad je život desiluzioniranom Conradu još bio zastrt ružičastim velom priča. Zato je Conradovo probijanje u Srcu Tmine k tragičnom protagonisti u džungli »spojeno s tolikim opasnostima kao da je dotični začarana princeza koja sniva u bajnu dvoru«; zato autorov dvojnik Heyst, Začarani Heyst, u Pobjedi, ironički primjećuje da njegovo »blago nije dovoljno veliko da bi za nj bila potrebna špilja«. Sličnih bi se primjera dalo mnogo nabrojiti.

Među događajima koji su bili od presudnog značenja u izgrađivanju Conradove ličnosti čini se kao da prvo mjesto zauzima smrt pjesnikova oca, jer gotovo pola stoljeća kasnije on o tome ovako piše:

»Ono, što se je imalo dogoditi, očekivao sam s nevjerovanjem i užasom (incredulous terror). Kadšto sam s uspjehom odvraćao od toga oči, a ipak sam čitavo vrijeme imao strašan osjećaj neizbježivoga. Na časove osjetio bih revolt, koji me je lišio nešto od moje jednostavne vjere u upravu svemira.«

(Notes on Life and Letters)

I malo dalje on u drugom povodu opet spominje »taj užasni osjećaj neumoljive sudbine, tangibilne, opipljive, koja dolazi nakon tako mnogih okrutnih godina, pojava strave, mrmljajući željeznim usnicama posljednje riječi: Propast — i Ništavilo«.

Takav događaj, koji bi u prosječnog dvanaestgodišnjeg dječaka nakon izvjesnog vremena postajao sve bljeđa i maglovitija uspomena, zaderala je u Conradovoj hipersenzitivnoj duši ranu koja nikada nije prestala krvariti, a pobožna i rezignirana sredina, u kojoj

je pjesnik provodio svoju mladost, u njega je samo raspirivala plamen »revolta koji ga je lišio jednostavne vjere u upravu svemira«. Dakako da je tome pogodovala njegova priroda, sklona već u najranijim danima onome što Nijemac označava sa »grübeln«, kako to svjedoči jedno pismo njegova ujaka, u kojem mu taj savjetuje da »izbjegava svako razmišljanje koje dovodi do pesimističkih zaključaka«, i spominje njegovu »naviku da mozga«, za koju navodi da je naslijeđena. Sve bismo mi to dakako znali i da ne postoje ovi podaci, jer sve je to i te kako vidljivo na Conradovim karakterima: Marlowu, Heystu... Ne smije se naime pustiti iz vida da čitav umjetnički rad Josepha Conrada ima upravo izuzetno jaku autobiografsku notu. Što je ta nota u pojedinim njegovim djelima jača, tim su ona na umjetnički većoj visini.

»Ja znam da pisac živi u svojim djelima. On je u njima, jedina realnost u izmišljenom svijetu, među imaginarnim stvarima, događajima i ljudima. Pišući o njima, on jedino piše o sebi«, — veli Conrad u predgovoru svojih Ličnih Bilježaka (Personal Record). A drugačije — bar za Conrada — i ne može biti. Sposobnost identifikacije s licima iz knjiga sačuvao je on iz mladosti, samo sada je proces obratan: autor stvara svoje karaktere prema sebi. Svaka faza njegova života, sve, što je u ikakvoj vezi s njime, nalazi odjeka u njegovu književnom stvaranju, pa će zbog toga biti možda važno iznijeti neke biografske podatke.

Conradovi preci pripadaju poljskom plemstvu. Neki su se od njih istaknuli u borbi za oslobođenje Poljske ispod ruskog jarma. Jedan sudjeluje u napoleonskim ratovima. Djed pjesnikov također je časnik. Otac Conradov piše drame, pjesme, bavi se književnom kritikom i prevodi Heinea i Victora Hugo-a. Općenito bi se za Conradove pretke moglo reći da se nikako ne ističu smislom za praktično, loši su gospodari, žive mašte, poduzetna i nemirna duha, ne mogu da se snađu na jednom mjestu. Drugačija je Conradova loza s materine strane. U njoj nema ni pjesnika, ni vitezova-skitnica. Sve, što je na Conradu donkihotsko, avanturističko i utopističko, nasljeđe je s očeve strane. Još kao dijete odlazi pjesnik s ocem u progonstvo i gotovo umire od upale mozga. Poslije toga slijedi povratak u domovinu, očeva smrt, kad je Conradu bilo 12 godina. Nakon uporne borbe s porodicom odlazi pjesnik u Marseilles, da se posveti svom budućem pozivu ili, točnije, da dade maha svojoj neodoljivoj želji za dalekim stranama, težnji koja mu je postala naročito intenzivna poslije puta s njegovim skrbnikom po Austriji, Njemačkoj, Švicarskoj i Italiji. Zatim odlazi on u Centralnu Afriku i bavi se kriomčarenjem. Vraća se u Francusku i opet kriomčari

oružje u Španjolsku, doživljava brodolom i bori se u dvoboju. Konačno odlazi u svoju novu domovinu Englesku, a odanle na Istok. Na ekspediciji u Congo teško oboli. Kad mu god. 1894 izlazi prvi njegov roman, Almayer's Folly, Conrad se već pomalo približava četvrtom deceniju svoga života, no tek Chance (Slučaj) donosi mu, dvadeset godina kasnije, i velik materijalni uspjeh. Doba materijalnog prosperiteta počinje za Conrada onda kad njegova umjetnička zvijezda pomalo blijedi.

Koliko se mali Conrad mogao uživiti u vojničke karijere svojih predaka, u život, koji je davao toliko hrane njegovu pustolovina željnu duhu, to nam najbolje pokazuju njegove novele, kao što su Gaspar Ruiz i Duel, u kojima narativni dar autorov dolazi do punog izražaja. Što se tiče Napoleonova vremena, Conrad je, prema riječima svojega prijatelja i kritika Richarda Curle-a, proučavao čitav svoj život »povijest, memoare i ratne pothvate te periode s golemim marom i s nesmanjenim interesom i salio u Suspense sve bogatstvo stečenog znanja i snagu svoje konstruktivne mašte«. Razlog ovom naročitom interesu Conradovu valja također tražiti u činjenici, da se je jedan od njegovih praujaka naročito odlikovao u Napoleonovoj službi i postao Marmontov pobočnik. Conrad je sve podhvate toga svoga romantinčnog pretka znao napamet. I Rover (Gusar) nesumnjivo dobrim dijelom zahvaljuje svoj postanak interesu svoga stvaraoca za ovu eru. Fanatični »patriot«, krvoželjni Citoyen Scevola Bron, i sam gusar Peyrol, unatoč svojoj bizarnosti, uvjerljiva su i živa lica, dokaz autorove kreativne mašte i — pomnog studija.

Nemirni duh pjesnikov — jedna od njegovih hereditarnih crta — pokazuje dovoljno već i sama činjenica, da je on u dvadesetak godina, što ih je proveo kao pomorac, služio na više od dvadeset brodova. I on sam i gotovo sva njegova lica ekspatriirani su lutaoci, od kojih se tek po koji — Morrison i Peyrol — vraća u domovinu da tamo umre. I Conrad je, po riječima svoje žene, pod kraj života imao istu želju. Nije mu se ispunila.

Poljski ustanci protiv nasilničkog jarma, ruski teror, herojski prezir smrti i patnja progonstva njegovih suplemenika, sve je to ostavilo neizbrisivi pečat u osjetljivoj duši dječakovoj — i sve je to Conrad prekalio u suho zlato svoje umjetnosti. Čitav Nostromo i borba za oslobođenje imaginarne centralno-američke republike izgrađen je na autorovim mladosnim impresijama. Glavni junak Decoud, »adoptirano dijete Zapadne Evrope«, ima toliko autorovih autobiografskih crta, da i ne može biti ništa drugo doli

njegov dvojnik. Za Antoniju Avellanos, junakinju romana, i sam Conrad navodi da je »modelirana prema njegovoj prvoj ljubavi«. Da je Conrad u ovom svom djelu zapravo imao na umu borbu Poljaka za oslobođenje, bit će nam još jasnije, ako se sjetimo da je kao šesnaestgodišnji dječak, zbog svoje želje, da definitivno napusti domovinu, »optuživan s nedostatka patriotizma i nedostatka srca« i da on u »časovima osame i razmišljanja sluša prekore i optužbe iznešene prije trideset i pet godina od glasova sada zauvijek zamuklih«, — kad se sjetimo, što je riječ patriotizam značila u Poljskoj onoga vremena, i kad pomislimo na Conradovo rigidno shvaćanje dužnosti. »Vi ste u službi. Vi nemate prava da budete bolesni«, veli Peyrol Realu — i Conrad je bolno osjećao čitavog života da nije imao pravo oboliti od želje za dalekim krajevima u vrijeme agonije Poljske. Zbog toga se Conrad-Decoud, »adoptirano dijete Zapadne Evrope« vraća u domovinu i stavlja na čelo oslobodilačkog pokreta — u duhu! N o s t r o m o je djelo ili — bolje rečeno — sredstvo podsvjesne kompenzacije, okajavanje mladićskoga odmetništva.

Da je osjećaj dužnosti povratka u domovinu morao periodički jače iskrsavati u Conrada, svjedoči činjenica, što on počinje raditi na svojem romanu R o v e r upravo kad Poljaci svoju tek stečenu samostalnost oružjem u ruci brane ne od carske, nego sad od boljševičke Rusije. Conrad je u to doba već odavna primio englesko državljanstvo, dobrano odmakao u godinama i slaba je zdravlja. On se ne pridružuje svojim rođacima, od kojih se četvorica bore u poljskim redovima. Umjesto njega vraća se u domovinu jedan od Conradovih imaginarnih dvojnika; sijedi »lutalac mora« nalazi smrt uz kormilo svoje tartane, da lukavom varkom razbije blokadu Nelsonove flote na francuskim obalama. Ako mjesto blokade francuskih obala zamislimo ruski obruč oko poljskih granica, onda smo ispravno shvatili Conradove motive kod stvaranja R o v e r a — oni su analogni onima N o s t r o m a. I jedan i drugi tvorevine su autorove sposobnosti personalne identifikacije s djecom svojega duha; i jedan i drugi imaju duboko simboličko značenje.

I u R o v e r u i u N o s t r o m u Conrad prikazuje jedno revolucionarno doba. Ali među njima postoji bitna razlika: u prvom se slučaju radi o socijalnoj, a u drugom o nacionalnoj revoluciji. Dok je potonja simbolizirana u liku autorova dvojnika Decouda, predstavnik je prve sansculotte Scevola. Što za Decouda Conrad može osjećati samo najveće simpatije, razumljivo je već zbog toga što u njemu gleda utjelovljenje svih onih, koji su dali svoje živote za oslobođenje Poljske. Drugačije i ne može biti: stare porodične tradicije, ratničke karijere već spomenutih njegovih rođaka i sama roman-

tična narav maloga Conrada faktori su, koji su u najranijoj mladosti formirali njegove nazore u tom pogledu. Za socijalne revolucionarce Conrad je imao tek riječi najoštrije osude i mržnje, iako je on sam jedan od najrebelioznijih, najikonoklastičnijih duhova što ih je čovječanstvo ikad dalo. Taj Conrad, koji je na »vjeru svojih otaca« sasuo svu žuč svojeg sarkastičnog genija, taj »razarač sistema, nada i vjerovanja« s užasom i, možda još više, gađenjem diže ruke na samu riječ »revolucionarac«. Ovaj je prividni paradoks — prividan, velim zato, jer nam je neshvatljiv vjerojatno radi nepotpunog poznavanja načina Conradovog rezoniranja — naročito zbunjivao Conradove kritičare. Kako da ga ipak objasnimo.

Prije svega spomenut ću mišljenje patriarhalnog socijalista Shawa — mislim iz A n d r o c l e s a n d t h e L i o n — da revolucionarni pokreti privlače one, koji su previše dobri za postojeći poredak, i one, koji su i za nj premalo dobri. Ono, što je Shaw zaboravio dodati, jest: da su oni prvi u neznatnoj manjini, a oni drugi u golemoj većini; s jednostavnog razloga jer im je to opći omjer u ljudskom društvu. Ovaj omjer vlada u velikoj galeriji socijalnih revolucionaraca Josepha Conrada u S e c r e t A g e n t, I n f o r m e r, U n d e r W e s t e r n E y e s. Tvrdnja Uptona Sinclaira, da »Conrad daje sliku revolucionarnih socijalista kakvih se možda može naći na čajankama dobrog društva, gdje žene diplomata sliježu bijelim ramenima i snobovski brbljaju«, (u M a m m o n a r t u) možda je s njegova propagandističkog gledišta oportuna — ne valja zaboraviti da je on u tom pogledu utilitarist Machiavellijeva tipa —; ali sa stanovišta objektivne istine isto toliko netočna, osim ako je svojom izjavom htio kazati da žene diplomata imaju začudno potpunu i točnu sliku socijalnih revolucionaraca, odnosno još i više, živu i plastičnu, kako ih može da dade samo pero jednog od najvećih majstora engleske proze i najsuptilnijeg psihoanalitika. Nije vjerojatno da Sinclair ne zna ,da su izvjesni američki anarhisti prepoznali sebe u licima S e c r e t A g e n t a, i da je Conrad sa zadovoljstvom primio to prepoznavanje. Tko je uostalom samo jednom zavirio u Conradovu galeriju revolucionaraca, taj zna da baš oni spadaju u najsugestivnije likove, psihološki najuvjerljivije tipove ovog Anglo- Polona. Ta galerija obuhvata najraznovrsnije primjerke društvenih rebela od kristovski blagog utopista Michaelisa, preko egoistične ništarije Druga Ossipona, do hladnog fanatika »Profesora«, koji gladuje samo da bi mogao u svom improviziranom laboratoriju nastaviti pokuse na savršenom detonatoru. Ovima suprotstavlja Conrad ulizanu, sofisticiranu i neskrupuloznu pojavu diplomata »Mr Vladimira«, koji, da bi uvjerio englesku vladu o potrebi radikalnih mjera

protiv anarhista, mefistofelskom prepredenošću sili svog inertnog tajnog agenta, koji je dakako član jedne revolucionarne organizacije, na provokatorski atentat. Pošto je potonji ispao sasvim suprotno, nego što se očekivalo, i pošto je policija unišla u trag pravom počinitelju, postavlja inspektor Heath tajnom agentu — koji mu je i prije često znao dati po koji povjerljivi i za policiju korisni mig — pitanje:

»A što vam je moglo toliko smutiti glavu.

Hiperborejska svinja, prosikće ovaj žestoko, ono što biste mogli nazvati... gentlemanom.«

Ako se sjetimo analognih primjera u romanima Lord Jim i Victory, gdje u oba slučaja Conrad daje atribut gentlemana upravo najodioznijim tipovima, Gentlemanu Brownu (ovoga stalno tako naziva) i drugom moralnom propalici Jonesu, onda nam postaje jasno, da odgovor nije prosiktao tajni agent Verloc nego sam Conrad, koji je jednako mrzio nasilje odozdo kao i brutalnost odozgo. To je uostalom moral u Under Western Eyes, gdje je najbestijalniji krvolok u isti mah predstavnik jednog i drugog nasilja. Conrada, vrsnog poznavaoca francuske revolucije, slika toulonskih ulica, u kojima »patrioti« tipa Scevole Brona, pijani od prolivene krvi, nose na motkama nataknute glave aristokrata, ispunja jezom i gađenjem, kojemu nema traga u njegovu stavu prema gusaru Peyrolu, jer »kad je on otimao i ubijao, to nije bilo u ime svetih principa revolucije ili iz ljubavi prema čovječanstvu« (Rover). Conrad je uostalom doživio vrijeme ruskog prevrata i on vjerojatno ima na umu grozote klanja u toj zemlji, kad u Roveru veli za Reala, da je analogno stanje u prednapoleonskoj Francuskoj »ojačalo u njem onaj prezir i bijesnu mržnju prema revoluciji, koju je osjećao kao dječak i potajno uvijek odonda gajio.

No nesumnjivo najjače razloge Conradove mržnje na revolucionarce valja tražiti u njegovoj osnovnoj orijentaciji prema svijetu i životu. On je u prvom redu mizantrop, lišen ne samo vjere u čovjeka, nego i negator smisla ljudskih napora. Njegov skepticizam je tolik, da on sumnja i u najdublje ljudske osjećaje. »Uzgajaj onu vrst prezira koja se zove sažaljenje«, (Victory) savjetuje umirući otac Heystu-Conradu; zbog toga on nužno vjeruje da u svakog od nas postoji talog »prikrivene zloradosti koja vreba na dnu naših simpatija« (Il Conde); zbog toga je on »čovjek sveopćeg prezira i nevjerovanja« (Victory). Eto odatle, iz toga krajnjeg skepticizma, iz Conradova nevjerovanja u smisao ljudskih napora, dade se izvesti njegov antagonizam prema svima koji imaju iluzija o vrijednosti života, odbijaju njegovu teoriju o beskorisnosti svakog ljudskog stremljenja,

nada i vjerovanja. Ako se radi o romantičkim fantastima, neopasnim i donkihotski patetičkim, onda Conrad u njima vidi sebe iz vremena, koje je ocrtao u Youth (Mladost); sebe iz vremena prije ekspedicije u Congo, i na usnicama mu zatitra slabi osmijeh ironije i sažaljenja, ali ako se ovi pretvore u fanatike akcije, s teškim prijetnjama na jeziku i bombama u rukama, tada ni Conrad ne štedi svojim jetkim sarkazmom. Njega jedva što može da tako duboko revoltira kao plitki, jeftini optimizam, koji pokreće »tok struje života, gdje ljudi i žene promiču, gusti poput prašine, vrteći se i gurajući jedno drugo kao figure izrezane iz pluta i upravo dovoljno opterećeni olovom, da bi se mogli održati u svom oholo uspravnom položaju.« (Victory). Mjesta, kao što je ovo, nipošto nijesu odraz neke prazne logomanije. Nasuprot, ona su dokaz duboke i bolne mizantropije, koja je u doba, kad su ti reci napisani, već potpuno ovladala Conradom; no ta mjesta mogu poslužiti za razumijevanje Conradova prezira prema socijalnim rebelima — zar za »figure iz pluta« vrijedi išta žrtvovati; zar to išta koristi?

»Ono, što je govorio, nije bilo namijenjeno gomili; nije moglo da bude«, veli Heyst o filozofijskim djelima svoga oca. A zar se to isto ne bi moglo reći za Conradovu filozofiju očaja, njegovu mastery of despair tako sažeto sadržanu — primjerice — u sceni gdje njegov najpotpuniji imaginarni dvojnik Heyst priča djevojci, s kojom na osamljenom otoku živi u naravnom braku, o svojoj prvoj »tragičnoj krivnji«, čovjeku koga je, potaknut sažaljenjem, na neki način spasio od propasti:

»Vidio sam da on vjeruje u drugi svijet, jer je, našavši se u škripcu, kako sam ti rekao, pao na koljena i molio se. Što veliš na to.

— Ti nijesi zbog toga s njime zbijao šalu, reče.

— Drago moje djevojče, ja nijesam surovnjak, poviče on, a onda nastavi svojim običnim tonom: Nije mi čak bilo ni potrebno da prikrijem osmijeh. Tu nekako kao da nije bilo mjesta veselju. Ne, stvar nije bila smiješna; bila je prije tragična; on je bio tako vanredan predstavnik svih prijašnjih žrtava Velike Šale. No kako jedino ludost pokreće svijet, to je ona na koncu konca vrijedna, da se uvaži. Osim toga, on je bio ono, što bi se moglo nazvati dobrim čovjekom. Bio je on doista valjan čovjek, bio je sasvim neprikladan za ovaj svijet, bio je nesposoban, dobar čovjek u škripcu — prizor za bogove; jer nema pristojna smrtnika koji bi mario da pogleda na nešto takvo.«

Za Conrada je »Akcija — prva misao, ili možda prvi nagon na zemlji. Kukasta udica, na koju je nataknuta meka iluzije progresa,

da bi iz mračne praznine izvela jata bezbrojnih pokoljenja.« Kršćanstvo je za njega Velika Šala (Great Joke); utjeha ljubavi jedan od najokrutnijih strategama života ... Moglo bi se reći da jedva postoji koja opće prihvaćena vrednota, jedva koja opće priznata vrlina ili istina, a da je Conrad nije podvrgao pod neumoljivu lupu svoje korozivne analize; i čovjek se mora složiti s njegovim zemljakom Napierskim da »nije lako predstaviti kako na zračnim palubama, ispruženi u svoje naslonjače, u bjelinu odjevena gospoda listaju po tim knjigama bez i najmanjih znakova nelagodnosti. Kako li su one samo u biti izazovne! Ta čini se da, ako su ikada ičija djela sadržavala maksimum nepopularnih elemenata, onda to vrijedi za Conrada. Kako kultivirani i profinjeni — ili kako površni — mora da su njegovi anglosaski čitaoci, te su mogli prihvatiti tog fascinantnog i destruktivnog umjetnika! Zar oni ne osjećaju kako očaj vreba iza tih doista nihilističkih knjiga! Tek mali broj velikih pisaca ovoga vremena je tako slobodan i tako protivan svemu revolucionarnom, u prihvaćenom »buržoaskom« smislu riječi, a ipak Conrad registrira najmanje geste i neprimjetljive stanke i rastavljajući jedne od drugih okrutnom pomnjom (kao u kakvom morbidnom filmu), stvara iluziju toka vremena, daje sam kemizam života, sam proces nastajanja, analizira i rastvara, dok konvencionalna stvarnost, stvarnost ljudi naviklih na duhovnu i tjelesnu lagodnost i izvjesnost, ne postane sasvim apsurdna. Kakva li veza može postojati između oduševljene publike i revolucionarnog vizionara kao što je on?«

Kao što je sam Conrad — unatoč svijesti o pripadnosti poljskom ogranku slavenskog debla — nemirni lutalac i kozmopolit, tako su i njegovi junaci članovi raznih naroda. Svi oni žive, zbog različitih razloga, daleko od mjesta gdje su ugledali svijetlo svijeta: Kurtz sabire bjelokost u afričkom »Srcu Tmine«, Almayer je u Sambiru okružen Malajcima, Arapima i mješancima, Heyst samotuje na »Okruglom Otoku«, a Lord Jim caruje u Patusanu. Sva Conradova lica počinjaju kakvu pogrešku, koja je tako neznatna da je krivac ne mora u početku ni biti svijestan. Najčešće ona je kakva iluzija, a u Heystovu slučaju ona se sastoji od samilosti zbog koje on počinja dva dobra djela. Splet okolnosti daje toj njihovoj krivnji monstruozni oblik; i kad se oni u kritičnom času nađu s njome licem u lice osjećaju se moralno razoružani i podliježu svojoj Sudbini. Conradova katarza je kao u antiknoj tragediji, ali njegov fatum leži zapravo u ljudskoj prirodi, koja — kako on to veli — ima u sebi »glupu i podlu stranu«. Ako pomno analiziramo Conradov fatum, vidjet ćemo da se iza njega zapravo krije ljudska ograničenost, gramzljivost,

bezdušnost, neuviđavnost — premda to i sam Conrad možda ne vidi. Fatalno je samo to, što se čini, da su to neizbježive komponente ljudskog karaktera — a to je Conrad na svojim lutanjima među bijelim i crnim, smeđim i žutim stanovnicima našega planeta vidio kao malo tko prije ili poslije. Conradovi kritici su naprosto ponavljali riječ: fatum, fatum ..., upravo kao što su sve ono, što im je na njemu bilo neshvatljivo, jednostavno pripisivali njegovu »orijentalnom podrijetlu«. Da pokažemo točnost ovog »revolucionarnog« mišljenja o fatumu Conradovih djela dovoljno je istaknuti da, recimo Heyst, ma koliko zaražen očevim moralnim nihilizmom, ne umire radi toga, nego se osjeća razoružan podlom klevetom, i zbog toga pada žrtvom razbojnika, koje mu je na vrat poslala povređena taština i osvetljivost Shomberga. Razbojnici su opet žrtve svoje gramzljivosti, brutalnosti i pohote i t. d. Slično bi se dalo pokazati na Willemsu, Lordu Jimu, Yanku, etc. Jedino bi se na ovakvo rezoniranje moglo primijetiti da sva ova lica agiraju kako ih Conrad prikazuje zato, jer jedino tako i mogu agirati, jer su tako biološki predeterminirani, no niti egzaktna nauka niti naš c o m m o n s e n s e ne pozna tako apsolutni determinizam. Istina, pozna ga Huxley — ali u svojem utopističkom romanu 623 god. poslije Forda.

Conrada često označavaju kao pisca mora, pa se nadaje pitanje da li je to točno, odnosno ukoliko je to točno ... Prije svega Conrad sigurno nije pjesnik mora kao što je to recimo Kellermann. Panteističko obožavanje mora ateističkom je Conradu, razumije se, strano. Kellermann je veliki svećenik, koji pjeva himne moru u hramu Prirode — Conradu je more tek varavi element, na kojem se ljuljaju krhke lađe ljudskih sudbina. Čak ni djela kao T y p h o o n i N i g g e r o f t h e N a r c i s s u s nisu nikakve eulogije moru, nego psihoanalitičke studije projicirane kroz pirzmu Conradove umjetnosti. On govori o »ciničkoj ravnodušnosti mora prema zaslugama ljudske patnje i hrabrosti« i spreman je »da se gorko osmjehne njegovoj čarobnoj draži« (Mirror of the Sea).

Pitanje koje se često postavljalo, da li je Conrad romantik ili ne, jedva da zaslužuje kakvu pažnju, iako je ono možda od eminentnog značenja za literarne historike, te shematizere i pomalo grobare umjetnosti. Romantik je Hugo u svojim P a t n i c i m a m o r a sa svojim naivno neuvjerljivim glavnim junakom i njegovim apsurdno nadljudskim podhvatima. No što ima s time zajedničko neumoljivi analitik, jetki sarkastik i minuciozni opservator kao što je Conrad. »Stvarno je on bio — kako veli Sinclair — toliko realističan koliko je to moguće. On pobuđuje romantički utisak, jer nam

se karakteri i mjesta radnje u njegovim romanima čine strani. No Conradu oni to nijesu nipošto bili: on je plovio tim istočnim morima i poznavao te ljude.« Odatle u njegovim djelima »egzotična atmosfera«.

»Nijedan od engleskih pisaca nije ga nadmašavao u apsolutnoj snazi slikanja riječima«, — veli Galsworthy. Pustimo Conrada da to pokaže!

»Otoci su veoma tihi. Mogu se vidjeti gdje leže naokolo odjeveni u svoje tamno ruho lišća, u dubokom muku srebra i azura, gdje se more bez mrmora sastaje s nebom u krugu magične tišine. Neka nasmiješena snenost prostire se nad njima; i sami glasovi njihovih prebivalaca meki su i prigušeni kao da se boje da ne bi slomili kakav zaštitni čar.«

No treba čuti zvuk originala: »... The islands are very quiet. One sees them lying about clothed in their dark garments of leaves, in a great hush of silver and azure, where the sea without murmurs meets the sky in a ring of magic stillness ...«, da čovjek podlegne hipnotičkom ritmu Conradove suptilne poezije, eterično delikatne, sumorne i očaravajuće, kao što je bio duh Josepha Conrada Korzeniowskog.

IVAN SOFTA: BRAK BEZ LJUBAVI

Nikad Iva nije osjećala tako veliku tugu za neživljenom mladošću i strah od usidjelosti kao u oči kojeg velikog sveca, kad se na dernecima mlađarija sastaje, oživotvoruje svoje mnogo očekivane želje i snuje nove planove. Iva je od svoje desete godine živjela s marvom na staji, sa svojim malim brigama i radostima. Staja je bila daleko od sela, oko pet sati pješačenja, i osamljena. Tako je Iva zbog te udaljenosti i osamljenosti živjela van seoskog života, u kojem je seoska mlađarija uza svu njegovu tegobnost, nalazila dosta vremena za veselje i radost. Iva bi svakog tjedna jedanput sašla u selo po hranu. Ali umorna od puta morala je rano leći, da se odmori, da opet može ujutro uraniti, na vrijeme stići na staju i koze pustiti. Zbog toga i ono veče, koje bi prenoćila u selu, ne bi mogla provesti u zabavi sa svojim drugaricama. Kada bi nekad i otišla s njima na sijelo, osjećala bi se pustom. Jedanput mjesečno kogod bi je zamijenio da ode k misi ili na ispovijed, pa ako bi se koji momčić tom prilikom s njom našalio, ona je cijeli mjesec mislila na njega, ali kad bi drugi

put došao na nju red, da ide k misi, ili ga ne bi srela ili bi on na nju već zaboravio, i Iva bi se, umjesto s veseljem, vraćala svojim kozama s tugom. Često je puta Iva proplakala nad svojom sudbinom i tad bi se kroz plač pitala:

— Bože moj, bože, zašto sam ja nesretna? Nisam ružnija ni nevaljalija od svojih druga. Moje su koze prije drugih u brdu a posljednje u jagnjilu. Pletem lijepo i predem brzo. Vreteno mi se vrti kao zvrk a pet igala neumorno zabada kao pet mravi ... Šta je to? Ili sam ti, Bože moj, nešto teško zgriješila? ... Ma nisam ...

Tad bi u mislima ispitivala svu svoju prošlost, sva dobra djela i sve sitnice nazivane grijesima. Ali svojim razumom nije našla nikakva nedjela zbog kojega bi je Bog zapostavio njezinim drugaricama. Onda bi opet bolno uzdahnula:

— Ma velim ti, Bože, da nisam ...

Zatim bi se sama pred sobom opravdavala, da ublaži svoju tugu, a na časove bi i glasno vikala kao nevino osuđeni, da iskali svoj jad:

— U čemu?! E, u čemu je moj grijeh?! Majku i ćaću slušam, ispovijedam se svaki drugi mjesec, k misi idem kad god me puste. Ne mrzim nikoga ... A tad bi u mislima dozivala sva poznata lica i razmišljala o svojim odnosima i raspoloženjima prema njima. I prema nikom nije osjećala ni trunka mržnje, jedino, kad bi se sjetila na svoju mlađu sestru, bocnuo bi je u srce žalac zavisti i ljutito bi uzviknula:

— Eto! A kako ne bi? Mlađa je od mene i već je imala pet prosaca a ja nijednoga! ...

Tako je Iva i te tople kolovoske večeri, spraćajući koze u jagnjilo, osjećala i govorila žaleći što ne može na gospojinski dernek širokobriškoj crkvi. Kad je val bijesa prošao i poslije njega nadošla tužna sjeta i osjećaj osamljenosti, koji nagoni suze na oči, dovršavajući u sumraku posljednje poslove, zapjevala je čeznutljivo:

Drag ti si mi moj dragane mili
što ja tebi jadna ti sam nisam.

Dovršavajući popjevku trgnula se je od klafkanja kamenja iza kuće, i malo zatim čula je veseli smijeh svoje sestre. Nakon toga čuo se zov.

— Ive! Gdje si?

Iva je od iznenađenja zašutila. Tek, kad ju je sestra drugi put zovnula, ozvala se je:

— Ma evo me! Šta si se uzvikala?

— Kad je mrak pa se ne vidi. I u kući ti je mrak. Vatra žmirka kao da umire.

— Za vratima ima fafoljaka. Naloži pa će odmah planuti. Suhi su.

Tad je ugledala da s njezinom sestrom Klarom dolaze dva muškarca. To je Ivu uzbudilo i prošaptala je u sebi: je li koji od njih k meni došao? Ili obojica prate Klaru? Ali... Zašto je uopće Klara došla? Kakav li ono zavežljaj nosi? Sutra je dernek... Zar ona ne će ići?...

Požurila je svršiti posao. Zagužvala je vratnice na jagnjilu i pustila psa, koji je otrčao niz ogradu ževkajući. A Iva je pohitila u kuću uzbuđena kao da prvi put ide na neko nepoznato veselje. Kad je došla pred vrata zastala je promatrajući. Klara je poticala vatru a ona dvojica, Ivi nepoznata, muškarca stajala su uz ognjište naslonjeni na debele, neotesane štapine. Klara im je nešto govorila a oni su se smijali. Iva je napeto osluškivala da nešto čuje. Razumjela je tek jednu rečenicu:

... Iva je dobra, samo je nemoj naljutiti, jer...

To je Ivu još više uzbudilo i nesvjesno je ponavljala:

— Je, je. Jedan je k meni došao! Jest, je... Ali koji? Možda obadva... Tko zna...

Vatra se rasplamsala i trepereće svjetlo padalo je na njih, a Iva ih je promatrala koji je kršniji.

— Da... onaj, što stoji kraj kuta, ćustiji je. Sve je na njemu novo. Sigurno je sin kakvog gazde. Kika mu s lijeve strane ispala ispod kape i spustila se niz čelo do oka. Ali on netremice gleda u Klaru!... Bit će da on... Da, da. On sigurno nije k meni došao... A onaj drugi? On se ogleda kao da nekog očekuje. A kakav je?! Majka me božja sačuvala, kako je ružan! O ne daj mi ga majko božja!...

Iva se još ne bi makla smjesta da onaj ružni nije rekao:

— Kad nema domaćice da nam ponudi stolac, ja ću sam sjesti.

Iva je pošla naprijed pozdravljajući ih.

— Evo i mene. Hvaljen Isus. Zgotovila sam posao. A vi ste se snašli i bez mene.

— Evo. Vatru sam naložila a ti, stopanjice, napravi večeru. Rekla je Klara smijući se.

— E, borami ja ne znam kako ću. Došli mi strani ljudi a ja nisam ništa pripremila, ne znam čime bi ih počastila. Ali ja nisam kriva. Došli ste iznenada a osim toga ja sam čobanica i stopanjica, sve.

— Oni ne će zamjeriti. Nisu oni tako strani kako ti misliš. Odgovorila je Klara.

— Dakle, bit će da je ono što sam ja mislila — pomislila je Iva u sebi a zatim rekla: Pa ja ne znam...

Klara je primijetila Ivinu zbunjenost i znala je da je to najzgodniji čas da joj kaže istinu.

— Da, zbilja. Ti ih ne poznaš...

— Ne.

— To su naši momci...

Iva se je zacrvenila pognuvši glavu i rekla:

— Kako ti to?...

— E, naši momci.

— Klara!...

— Pa da. Naši. Momci iz našeg sela. Kako bi ti drugačije rekla. A možda i onako, kako si ti pomislila, naši. Zar Ikeša nije lijep.

Završila je Klara pogledavajući čas Ivu a čas Ikešu. Iva se je još više zacrvenila i viknula:

— Klara!

Klara se nasmijala nastavljajući.

— Uh! Cura se stidi. Zar nije Ikeša kršan? Već dvije godine, kad god dođeš k misi, zagleda te ali se je stidio reći ti. Da nije bilo mene i Bariše, ni sad ne bi došao.

Iva je opet viknula:

— Klara!

Klara se je smijala gledajući u Barišu. Ikeša je oborio glavu pred sebe i tuckao štapom po ognjištu i stidljivo pogledavao Ivu.

— Oh, Bože moj, kakva si ti cura! Nastavila je opet Klara. — Ta, de, nasmij se! Šta si skupila usta kao da si izjela zelenu oskorušu!

Uhvatila je Ivu i povukla je u dno kuće, gdje ne dopire svjetlo s ognjišta i odkud ne dopire šapat do Bariše i Ikeše.

— Klara! Zar si pomahnitala? Šta ti je?

— Bome si ti mahnita. Momak ti došao a ti...

— A ti? Kako se ponašaš? Mašeš jezičinom kao...

— De, nemoj se svađati nego čuj što ti je majka poručila.

— Šta?

— Ti ćeš sutra k misi. Donijela sam ti misne haljine.

— A ti?

— Ja ću ostati kod koza.

— Čudim se da si ti pristala na tu odluku.

— Pa ti moraš da ideš zbog udaje.

— Šta?

— Šta se čudiš?

— Kakve udaje, Bog s tobom ?

— Zaboga miloga, pa znaš kakva je udaja?
— Znam, ali za koga?
— Za Ikešu.
— Onaj ružni?

Priupitala je Iva iznenađeno i bolno.

— Šta ružni? On nije ružan. Valjal je kao zemlja a miran kao janje. Šta više hoćeš? Siromašan nije. Njegov ćaća govorio je našoj majki i ona je obećala.

— Kako?!
— Tako.
— Šta je obećala?
— Tebe.
— Mene?!...
— E. I njegovi roditelji i naši su zadovoljni .

Ivi je od bola i uzbuđenja krv navrla u glavu i ona se teško držala na nogama. Pred očima su joj se miješale dvije slike. Veselo, nasmijano lice, kako je zamišljala svoga momka, i rastegnuto, nezgrapno lice Ikešino koje joj nude. Malo se pribrala i priupitala:

— Obećala?!...
— E!
— A ja?
— Ti?... Sigurno ćeš ga zavoliti. Priviknuti na njega. Velim ti: dobar je kao duša.

Poslije očaja obuzeo je Ivu bijes:

— A ti. Zašto tebe njemu ne dadu! Uzmi ga ti kad je dobar. Zašto ti biraš i prosce odbijaš?
— Ja imam koga volim i radi njega odbijam.
— I ja ću imati!...
— Koga?

Ivi su suze navrle na oči.

— Dvadeset i četiri su ti godine i Ikeša ti je prvi. Vrijeme je da se udaš. Ja neeću zbog tebe više čekati.

— Ne čekaj! Udaj se!
— Ti si starija. Majka mi ne da preko tebe.

Iva je zaplakala i istrčala pred kuću. Klara se je nasmijala govoreći Ikeši:

— Pobježe ti Iva!

Ikeša je ustao i pošao za Ivom govoreći:

— Ja ću je već stići.

Iva nije vidjela kad joj se Ikeša primakao i uhvatio je za ruku.

Osjetivši njegov stisak uzdrhtala je od jeze. Pokušala je oteti ruku vičući kroz plač:

— Jok, jok!...

Ali Ikešina snažna šaka držala je čvrsto kao stegnuta kliješta.

Ujutro je Iva otišla k misi i, kad su je zaprosili, ona zbog straha od usidjelosti i obesnažena razočaranošću nije imala snage reći — jok.

*

I od toga dana do dana vjenčanja Iva se nije nasmijala. Ono nekoliko puta, kad su je drugarice dovele u priliku, da se smije, otvorila bi usta i pokazala zube. Na usnama bi se pokazao namješten smješak a srce bi joj drhtalo od tuge. Tako je bilo i na dan vjenčanja. Tmurni i kišni jesenski dan, pod čijom su mokrinom sve stvari izgledale kao nagnjile, samo je uvećavao Ivinu tugu i bol. Svatovi su se veselili a Iva je, dušeći u sebi jecanje bola, pokušala ostati mirna. I uvečer, kad se je sve svršilo, dala je oduška bolu i zaplakala kao na svršetku sprovoda. Tužan i bez veselja bio je i početak zajedničkog života Ivinog i Ikešinog. Kad bi se Ikeša k njoj primakao uzdrhtala bi i zatvorila oči kao da je htjela sve svoje osjećaje zatvoriti u se, ostavljajući mu samo materiju. Ikeša joj nikad ništa nije prigovorio. Ne zato, što bi on nju razumio, već zato što je on bio zadovoljan s onim što mu je ona dala. Izmoren dnevnim teškim poslom, nije mogao uvečer zavirivati u oči ženine i u njima tražiti bljesak ljubavi.

I tako je prošlo nekoliko mjeseci prisilnog zajedničkog života protiv kojeg se Iva nije znala ni mogla boriti, i Iva se je na nj počela navikavati, dok se nije dogodio jedan slučaj koji je sve izmijenio. Vraćali su se u predvečerje iz planine noseći drva. Iva je, noseći jedno breme u utrobi a drugo na leđima, zaostajala i teško koracala po slabo izgaženoj prtini, teško izdržavajući udarce bure. Na jednoj nizbrdici noga joj se je oskliznula i posrnula je. Ikeša je potrčao k njoj. Prerezao uže i oslobodio je tereta. I tog časa, kad ju je podizao svojim snažnim rukama, vraćajući se svijesti i rješavajući opasnosti u kojoj je bila, njezini su se osjećaji preobrazili. Prvi put je zaželila da je što jače stisne da pod njegovom snagom osjeti sigurnost. I ona se je iznenadila kad je čula njegov, inače surovi glas, kako tiho i zabrinuto pita.

— Ive! Je si li se jako udarila? Ive!
— Ne, dragi Ikeša. Samo malo.

Odgovorila je ona a zatim u sebi prošaptala:

— Možda je ovo ljubav, što sad osjećam spram njega.

G L O S E

ROMAN O HENRY FORDU
(Upton Sinclair: The Flivver King*)

Poslije »Močvare«, koja je prevedena na trideset jezika i s kojom je Upton Sinclair stekao svjetski glas, nijedna njegova knjiga nije u Americi doživjela toliki uspjeh kao posljednje djelo o Henry Fordu. Knjiga se pojavila u pravo vrijeme. Ove godine proslavio je Henry Ford 75-godišnjicu svoga života. Čitava svjetska, a naročito američka štampa, upotrijebila je ovu prigodu da u bezbroj članaka prikaže i ocijeni, bilo u pozitivnom bilo u negativnom pravcu, životnu karijeru i fantastične poslovne uspjehe kralja automobila.

U velikoj borbi, koja se posljednjih godina vodi u Americi između rada i kapitala, Henry Ford se tvrdoglavije od svih drugih industrijalaca opirao sindikalnom pokretu, ističući se ujedno kao glavni i najveći protivnik Rooseveltove politike new deala. Američke sindikalne organizacije raspačale su među svojim članstvom 200.000 primjeraka Sinclairove knjige.

Upton Sinclair iznio je psihološki portrait Henry Forda u njegovom razvoju od mladog i talentiranog inžinjera, tipičnog američkog demokrate, do starog reakcionarca i neprijatelja svega onoga što danas znači napredak u Americi. Između mladog i starog Henry Forda nije jedina razlika u one tri decenije, koje su u međuvremenu prohujale. Glavna je razlika ležala u onoj milijardi dolara, koju je u tom razdoblju stekao Henry Ford.

Henry Ford nije izumio automobil. I prije njega i u isto vrijeme kao i on izradjivali su i drugi tehničari automobile. U to doba smatrao se auto jednom neobičnom i dosta skupom igračkom. Bilo je u Americi dosta bogatih ljudi, kojima je pričinjalo zadovoljstvo nabaviti ovakova kola, u kojima se može voziti bez konja.

Henry Ford imao je od početka sasvim drugu ideju. Ne radi se o igračci, nego o jednom korisnom predmetu. Treba konstruirati jeftini automobil, koji će se moći proizvoditi u ogromnoj množini, tako da će ga moći kupovati i ljudi osrednjeg imovinskog stanja. Ova ideja donijela je Fordu u 37 godina milijardu dolara. U njoj leži glavna tajna Fordovog uspjeha. U svojoj 28 godini, Ford je vlastitim rukama počeo graditi svoj prvi automobil. Danas, 26 miliona automobila nose Fordovo ime. Od bogataške igračke postao je auto simbol suvremene civilizacije, glavno i najbrojnije prometno sredstvo u ratu i miru.

Na socijalnoj ljestvici posjednik automobila nalazi se na jednoj višoj stepenici iznad običnog pješaka. Auto povećava ugled malograđanina i stvara oko njega iluziju blagostanja i otmjenosti. Iskustvo je pokazalo da i u najširim slojevima najveći interes vlada za one nagradne natječaje, u kojima je prva nagrada auto. Priređivači tih natječaja to odavno dobro znadu.

Nije lagan posao napisati biografiju živog čovjeka. Biografija je uopće jedan od najtežih literarnih radova. Biograf nije samo književnik. On mora ujedno biti i historičar. Za njegov rad nije dovoljna samo imaginacija. On se mora znati kritički poslužiti knjigama, pismima i raznim dokumentima. Iz knjiga i spisa mora znati izvaditi ličnost i napraviti od nje živog čovjeka od krvi i mesa. Za sve to potrebna je svestranost, kakovom samo mali broj pisaca raspolaže. Zato su i rijetke dobre biografije kao što su, recimo, Churchillov »Marlborough« ili prof. Nealea »Queen Elisabeth«. Zbog toga pisci mnogih biografija sve više vole upotrebljavati formu romana. U romanu

* flivver: jeftini automobil, napravljen od slabog materijala.

je lakše oživjeti ličnost, tu je sloboda fantazije veća, a kritičnosti nisu postavljene tako stroge granice. Takove su uzorne biografije Zweigov »Fouche«, Armstrongov »Grey Woolf« (Kemal paša), Neumannov »Bazil Zaharov«, a u tu kategoriju djela spada i Sinclairov »Henry Ford«.

Sinclair nije napisao samo običan roman života Henry Forda. Kroz prizmu njegove ličnosti zahvatio je Sinclair dobar dio ekonomske povijesti Amerike u posljednja tri decenija. Ono što on iznosi za automobilsku industriju, s malim izuzecima vrijedi i za ostale grane industrijske proizvodnje.

Da prikaže razvoj Forda i njegovog pothvata Sinclair je uzeo za glavne junake svoga romana dva lica, jedno realno: Henry Ford, i jedno imaginarno: Abner Shutt, čovjek, koji je u najranijoj svojoj mladosti stupio kao radnik u Fordovo poduzeće. Abner Shutt je lice izmišljeno, ali nije nerealno. U životopisu Abnera Shutta i njegove porodice zrcali se sudbina stotina hiljada Fordovih radnika. To je druga strana medalje, na kojoj je s jedne strane ispisana milijarda dolara. Upton Sinclair se čuvao da ne upadne u pogrešku tendencioznog opisivanja odnosa između poslodavca i radnika po shemi: crno — bijelo. I Henry Ford i Abner Shutt prikazani su jednako čovječanski sa svim svojim manama i vrlinama, dobrim i lošim svojstvima.

Henry Ford ulazi u radnju romana kao 28 godišnji ambiciozni inžinjer, namještenik električnog poduzeća u Detroitu, sa mjesečnom plaćom od 45 dolara. Nalazimo se u godini 1892. Ford i njegova žena stanuju u maloj kućici u Bagley Streetu. U dvorištu iza kućice smještena je u jednoj štali Fordova radionica. Svo svoje slobodno vrijeme i sav svoj raspoloživi novac ulaže Ford u oživotvorenje svoje »fixe« ideje: napraviti kola, koja će voziti bez konja. Oko štale, u kojoj on uz halabuku motora obavlja svoje pokuse, sakupljaju se djeca iz čitavog susjedstva. Matere opominju djecu neka ne odilaze tom ludjaku. A Henry Ford se rado zabavlja s djecom, jer za razliku od većine odraslih, djeca nisu a priori uvjerena u nemogućnost njegovog pothvata.

Henry Ford je sin prilično imućnog farmera. Odrastao je na farmi svoga oca te je već od svoje najranije mladosti pokazivao mnogo smisla za praktične tehničke probleme. Još kao dječak napravio je od odbačenih komada raznog poljoprivrednog oruđa parni stroj, koji je imao vući plug. Teorija nije bila nikad njegova jaka strana.

Godinama se tako smrzavao mladi Ford u svojoj štali i kisnuo po cestama gurajući svoj auto, kada je ovaj zatajio, što se vrlo često događalo. Konačno, jednog je dana sav uzbuđen dotrčao u kuhinju svojoj ženi. Imao je kola, koja voze bez konja! Nitko nije tada još ni slutio šta će se od tih kola razviti u budućnosti! Da li će ostati samo jedan uspjeli »vic« ili će značiti napredak civilizacije?

Smiješno je izgledao taj prvi Fordov automobil. Najviše je sličio dječjim kolicima, u kakovima se voze dvojci. Deset je godina bez prestanka Ford u samoći dotjeravao i usavršavao svoja kola. Onda se tek pojavio pred javnošću.

Bicikl je u to vrijeme bio u Americi velika moda. U zemlji je bilo deset miliona biciklista. Biciklističke utrke, koje su priređivale pojedine tvornice da pokažu vrsnoću svojih proizvoda, bile su velika športska atrakcija. U toj psihozi Henry Ford izaziva na utrku nekog Wintona, koji je u Clevelandu konstruirao auto sličan Fordovom i pravio sebi veliku reklamu. Prva automobilska utrka u svijetu održana je 1902. u okolici Detroita. To je bio veliki događaj, o kojem su se raspisale sve američke novine. Winton je dao svojim kolima zvučno ime »Projektil«. Ford je svoja kola okrstio jednostavno: »Ford«. Ford je pobijedio. Bilo je to ravno deset godina otkako je Ford započeo svoje prve pokuse u Bagley Streetu. Za Henry Forda se sada znalo u Americi.

Ford radi dalje. Uskoro njegova kola postizavaju rekordnu brzinu od 48 km na

sat. Za slijedeću utrku godine 1903. Ford je konstruirao posebna »đavolska kola« za veliku brzinu. Zbog velike opasnosti kolima nije upravljao sam Ford, nego je iznajmio nekog neobično smionog čovjeka. Fordova kola, koja su imala naziv »999« opet pobjeđuju. Očevidci vele da je ova vožnja sličila rušenju niz Niagara slap.

Oduševljeni Ford traži financijere za svoj izum: Tko želi samnom zaraditi imetak? Ni jedan od američkih financijskih i industrijskih magnata ne javlja se na ovu zamamljivu ponudu. Odazvao se jedino neki trgovac ugljena Malcolmson, koji u zajednici sa Fordom osniva Ford Motor Comp. U društvo su još ušla dva Malcolmsonova namještenika, jedan stolar, mehaničari braća Dodge i dva mlada odvjetnika. Čitavo je društvo skupilo svega 28.000 dolara. Za tri godine Ford će isplatiti Malcolmsona i dobiti većinu dionica u svoje ruke. Godine 1916 dobit će drugi ortak za svoje dionice 37 miliona dolara i dat će se tim novcem izabrati za senatora. Malo kasnije povući će se i braća Dodge i za svaki uloženi dolar dobiti od Forda više od hiljadu dolara. Svojim bivšim ortacima isplatio je Ford ukupno 105 miliona dolara.

U prvoj godini Ford Motor Comp proizvodi 1708 automobila. U automobilskoj industriji do tada nečuvena cifra. Utržak iznosi 1.5 mil. dolara, od toga je jedna četvrtina čista dobit. Ford je sada imao novaca da počne oživotvoravati svoju ideju.

Slijedi deset godina vratolomnog uspona. Uz male iznimke Ford izrađuje kola samo jednog tipa. Njegova je glavna tendencija, iz godine u godinu obarati cijenu i povećavati proizvodnju. Ford bez prestanka povećava poduzeće, kupuje novo zemljište, gradi nova postrojenja, a zatim prelazi na usavršavanje metode rada. Tu leži druga tajna velikog Fordovog uspjeha.

U početku se automobil izradjivao na jednom mjestu, kao što se gradi kuća. Radnici su prilazili i montirali svjetiljke, točkove, osovinu, trubu i obavljali svaki svoj posao. Na ovakav način je 1907 godine 2000 radnika izradilo 6181 automobil. Ford je postupak preokrenuo: umjesto da se radnici šeću po tvornici od auta do auta i time gube uzalud vrijeme, u buduće će pojedini dijelovi automobila dolaziti radnicima, koji će sjediti na jednom mjestu. Tako je u Fordovu tvornicu uvedena t. zv. pomična vrpca (Laufband). Uspjeh je bio neočekivan. Produktivnost se znatno povećala. Iduće godine 6000 radnika proizvelo je 35.000 automobila. Cijena je spuštena od 750 na 600 dolara.

Konkurencija je silila Forda na sve veću racionalizaciju. Fordovi inžinjeri raščlanili su izradu automobila u 29 raznih operacija. Fordova tvornica postaje čarobno mjesto, u kojem se od pet hiljada različitih djelova i djelića u tili čas sastavlja jedna divna cjelina: auto. Po staroj metodi trebalo je 12 sati i 28 minuta da se montira chassis. Pomoću pomične vrpce taj je posao obavljen za 1 sat i 33 minute.

Čim je pomična vrpca jedamput stavljena u pogon nastala je neodoljiva čežnja da se njezino kretanje ubrza. Inženjeri su izračunali: ako se vrpca ubrza samo za jednu minutu na sat, tvornica proizvodi 16 automobila više dnevno. Iskušenje je bilo prejako, a da se brzina ne bi neprestano povećavala. Radnici nisu bili u stanju ništa poduzeti protiv ovog svog nevidljivog neprijatelja, koji ih je svakodnevno do iznemoglosti iscrpljivao. Omamljeni i klonuli od umora išli su na večer svojim kućama. Sve je to vidio Henry Ford i ne može se reći da nije imao osjećaja za svoje radnike. Ali drugog puta nije bilo. I konkurencija se sada služila istim metodama. Pobjedu će odnijeti onaj industrijalac, koji bude znao više radne snage iscijediti iz svojih radnika... U godini 1913 Fordova je tvornisa proizvodila dnevno hiljadu automobila. Cijena je bila oborena na 550 dolara.

Sa nekoliko dogadjaja iz vremena svjetskog rata ilustrirao je Sinclair dobro psihologiju Henry Forda. Ford je uvjereni pacifist. U početku rata svečano objavljuje svoju odluku: nijednoj zaraćenoj strani ne će njegova tvornica ništa prodavati. Dolaze kupci britanske vlade. Na opće čudjenje Ford im ne prodaje ništa, iako plaćaju u gotovom. Ali Ford ne može spriječiti da njegovi automobili ne odilaze u susjednu Kanadu. A odavde do Velike Britanije nije bio težak put.

Zaprijetila je opasnost američko-meksičkog rata. Henry Ford javno oglašuje da će otpustiti svakog svog radnika, koji stupi u nacionalnu gardu. Zato ga je »Chicago Tribuna« nazvala anarhistom. Ford je tužio sudu i nakon nekoliko sati vrlo neugodnoga preslušavanja dobio parnicu t. j. sud je donio odluku da Henry Ford nije anarhist.

Godine 1915 jedna grupa pacifista uspjela je nagovoriti Henry Forda da pokrene posredovnu akciju za izmirenje zaraćenih država. Sa velikim društvom na posebnom parobrodu kreće Ford u Evropu. Ali još prije nego što su se iskrcali na evropskom tlu, izbila je teška svađa medju Fordovim pacifistima. Ford ubrzo uviđa iluzornost čitavog pothvata i prvim se brodom vraća u Ameriku. Na prvom koraku izjavljuje ipak da je sada još osvjedočeniji pacifist nego što je prije bio. Stotine američkih listova objavljuju njegove napadaje na američku industriju oružja. Trgovci oružja napadaju Forda zbog pomanjkanja patriotizma. U to vrijeme države entente prave s Amerikom ogromne poslove. U zemlji sada ima 17.000 novih milijunaša. Američka je privreda usljed rata procvjetala kao nikada do sada. Takova atmosfera nije bila pogodna za pacifističke akcije.

Još godine 1916 Ford je uvjeren da je rat najveće ludilo. Ali godine 1917 sve veću važnost dobivaju izrazi kao što su »sloboda mora«, »nacionalna čast«, »posljednji rat« i sl. Američki financijeri zapleli su se toliko u ratne dobave, da bi pobjeda centralnih vlasti dovela do sloma čitave američke industrije. Kad se Wilson odlučio za intervenciju i Henry Ford vrši svoju dužnost: proizvodi vojničke kamione, municijska kola, sanitetske automobile, motore za aeroplane, čelične ploče i drugi ratni materijal. Iz Fordovih tvornica svakih 25 sekunda izlazi jedan auto. Rat je po službenoj procjeni donio Fordu 92 milijuna dolara. U godinama 1924—1926 njegova zarada iznosi po 100 mil. dolara godišnje.

Ford se bolje od ijednog drugog industrijalca obranio od potresa svjetske ekonomske krize. Godine 1930 uspjeva mu pojačanom racionalizacijom i redukcijom radnika sve terete krize prevaliti na ledja radništva i unatoč krizi zaraditi 60 mil. dolara. Ali već slijedeće godine i Ford je nemoćan. Poslovni gubitak iz godine u godinu raste, Ford smanjuje proizvodnju, otpušta radnike, snizuje nadnice... U tim godinama 175.000 nezaposlenih radnika obilaze po ulicama Detroita. Ford zaposluje samo 25.000 radnika, a ovi rade takvim tempom da po tvornici kruže glasine da od prebrzog rada dnevno stradava po jedan ljudski život. Radi se samo dva dana u tjednu, a nadnica je prepolovljena. Desetci hiljada Fordovih radnika nemaju ni krova nad glavom i spavaju po klupama u parkovima Detroita.

Odnosi u samoj tvornici počinju se zaoštravati. Ford uzima u službu čitave čete gangstera, koji sa revolverima u rukama čuvaju Fordovu imovinu od nezadovoljstva očajnih radnika. Dne 7 ožujka 1932, nezaposleni Fordovi radnici organiziraju protestnu demonstraciju ispred tvornice. »Tvorničko redarstvo« puca na demonstrante. Ispred tvornice ostaje ležati 4 mrtva i 50 ranjenih radnika.

Henry Ford od uvijek je bio životni cilj svih vrsta socijalista-utopista i raznih drugih čudaka, kojih je uvijek puna Amerika. Ford je imao ambiciju da bude ne samo veliki industrijalac nego i veliki politički i socijalni reformator svoga vremena. Henry Ford plaća najviše nadnice! Henry Ford je riješio problem siromaštva! Henry Ford je pokazao svijetu ka-

ko se može organizirati proizvodnja, da svaki radnik zaslužuje minimum od 5.5 dolara na dan! Tako se ponavljalo neumorno iz godine u godinu.

Svjetska ekonomska kriza dokrajčila je socijalno reformatorsku aktivnost Henry Forda. Nema više premija, koje je Ford svojedobno uveo za posebno odabrane radnike, nema više »socijalnog odjeljenja«. Vremena su i suviše ozbiljna. Nema više šale, sada se radi o ozbiljnim poslovima. Uštede koje su radnici sakupljali kroz nekoliko decenija otišle su za nekoliko godina. Što dalje Ford se sve manje brine za svoje radnike. Njegova je glavna briga kako da očuva svoju milijardu.

Henry Ford živi danas životom neokrunjenog kralja, apsolutnog vladara. On je sve manje čovjek, a sve više personifikacija milijarde dolara. Njegov život i njegov rad pokazuju kolika se ogromna produktivna snaga nalazi u modernoj organizaciji rada. Ford je nekada možda i sam vjerovao da je pronašao metodu, kojom će riješiti problem siromaštva i bijede u svijetu. Danas više nema ni on te iluzije.

Fordove tehničke i poslovne metode donijele su mu veliki uspjeh i veliki imetak, njegovo socijalno-reformatorske akcije žalosno su propale. Takova je, ukratko, životna bilanca prigodom 75 obljetnice kralja automobila.

Branko Kojić

MEYERHOLD I STANISLAVSKIJ

Šta Stanislavskij znači za kazalište uopće, posebice za rusko, o tome su već desetljeća, od vremena do vremena, telalile svjetske novine. Smrt toga velikoga režisera i glumca posljednji je događaj u povodu kojega su isticana svojstva i smisao njegova kazališnoga djela. Nu nekrolozi, kao nekrolozi, obavijestili su o njegovu dokončanju; premda su mogli biti izvještaji o neke vrsti njegovu preporodu. Stanislavskij je, građanski realist, nešto prije svoje smrti, prigodom proslave 20-godišnjice Sovjetske Unije, proslavljen u Moskvi kao najveći umjetnički ugled s o c i a l i s t i č k o g a r e a l i z m a.

Dogodilo se da je sovjetski režim, u isto vrijeme kad je Stanislavskija slavio, drugoga velikoga režisera, Meyerholda, smijenio s njegova mjesta — zabranio mu kazališni rad. (Nedavno mu je ponovo dopušten, ali njegovo posebno kazalište ostalo je i dalje zatvoreno.) O ta dva događaja Béla B á l a s z piše (u »Das Wort«, svezak 5.) da su *»značajna i da imaju kulturno historijsko značenje prvoga reda. Oni dublje rasvijetljuju razvitak socijalističke kulture nego kakva gomila statistika«.*

Da objasni tu značajnost i to, zašto se tako zlo događa s jednim revolucionarcem umjetnosti i članom stranke, Meyerholdom, dok se toliko uzvisuje Stanislavskij, koji nikada ne bijaše član stranke i koji je svoj stil od prije revolucije tek malo preinačio (i to pod utjecajem samoga Meyerholda) Bálasz najprije ističe kako ta dva velika režisera znače d v a r a z l i č i t a s t i l a u glumačkoj umjetnosti. Više: d v a o p r e č n a p r i n c i p a umjetnosti uopće. Još više: dva principa kulture koji su u revolucionarnom razvitku Sovjetske Unije igrali bitnu ulogu.

Dotični je razvitak doveo do likvidacije smjera koji je na pozornici zastupao Meyerhold. Meyerholdova kriza trajaše već odavna, postade skandalom prigodom spomenutoga jubileja: boljševik Meyerhold nije ga slavio svojom umjetnošću Od 800 ruskih kazališta jedino njegovo nije iznijelo za tu svečanost nikakvu aktuelnu premijeru: dočekalo je sa svojom starom inscenacijom — »Gospođe s kamelijama«.

Meyerholdova kriza *»nije bila puki estetski problem, nego simptom vrlo značajnoga političkoga i socialnoga razvitka«.*

Kakav je taj razvitak, koji je doveo do krize u kazališnom djelovanju Meyerholda, jednoga od najslavnijih režisera na svijetu i po čijem se imenu do nedavna nazivalo jedno d r ž a v n o sovjetsko kazalište? Na to se odgovara ovako:

»Nek se pokuša predočiti kakva k a p i t a l i s t i č k o g a v l a s n i k a kazališta koji godinama gleda, kako se njegov namješteni režiser uporno dovezao jednoga stila kakav se ne sviđa ni njemu ni publici. Pa ne ni publici. I to je na koncu konca zapečatilo sudbinu Meyerholdova kazališta. Jer mišljenje je publike ovdje (u Rusiji) mjerodavna granica slobode umjetnosti. I, poznato je, svako je kazalište svaku večer puno izuzev Meyerholdovo kazalište već nekoliko godina«.

Prema ukusu publike i materialnim interesima dakle vlast — kao i kapitalist — odlučuje, hoće li jednom umjetniku dopustiti da radi i odjelotvori svoje zamisli, ili ne. Da je radi takvih i sličnih razloga Meyerholdu rad zasmetan prije, kako bi mogao doći do rezultata po kojima je korisno utjecao na Stanislavskija, na socijalistički realizam?

Takvo se pitanje izbjegava a ujedno i otklanja sumnja da se Meyerhold možda promijenio ili da je »izgubio talent«.

»On se nije promijenio, ali to više njegovo značenje. jer se bitno preobrazila okolica oko njega. Njegov talent nije postao manji — to više značenje toga talenta. On više nema nikakve funkcije u novoj stvarnosti. Uspjeh Meyerholdov bijaše u svoje vrijeme isto tako historijski dosljedan kao što je danas činjenica da ga sovjetska publika otklanja«.

Značenje jednoga talenta može u jedno vrijeme biti više, u drugo manje aktuelno — u socialnom smislu. Već sama mogućnost, da ono na taj način može biti različito, dokaz je da se talentom ne može upravljati prema tomu kakvo mu je socialno značenje u nekom danom času u stanovitoj stvarnosti. Manje mu značenje može postati veće, pusti li mu se sloboda. Neće, samo ako mu se ona otme. Onemogućuje li se talent samo zato jer da »više nema funkcije u novoj stvarnosti«, znači da se hoće da ta stvarnost bude ovjekovječena. A je li to moguće i na koji način? Nije li to s v i j e s n o p r i s i l j a v a n j e. d a k u l t u r a m o r a r o b o v a t i s o c i a l n o j s t v a r n o s t i, samo oponašanje jednog — da tako velim — do brutalnosti osviještenog kapitalizma: vulgarno materialističkoga totalitarizma. Nastojanje, da se zbilja učini prema shvaćanju kulturnomu — a samo po takovomu je nastojanju netko politički i kulturno napredan —, izlišno je čim su tendencije kulturnoga shvaćanja istovetne s onima socialne zbilje. Savršena socialna stvarnost ne postoji, pa da bi se mogla poistovetovati s socialnim idealom za kojim teži kultura.

»‚Revolucionarnu kulturu', ‚revolucionarnu umjetnost' onih početnih godina (Sovjetske Unije) zastupali su uglavnom oni slojevi građanske inteligencije koji se bijahu pridružili borbi proletarijata; oni su predstavljali također publiku koja je kazalištu davala ton i mjerilo. Oni su Meyerholda napravili velikim«. — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Ruska inteligencija, »njezin revolucionarni dio osobito je naglašavao radikalnu opoziciju svima navodno građanskim umjetnosnim formama. Ona je u tom vidjela izraz revolucionarne volje. Htjela je nakon oktobra od danas do sutra stvoriti i formalno potpuno novu, revolucionarnu umjetnost. Ta dobra namjera ne mogaše još imati nikakav pozitivni sadržaj. Jer za novu umjetnost neklasnoga društva jedva da bijahu stvoreni prvi preduvjeti. Tako je ona imala prije svega n e g a t i v a n sadržaj, naime razaranje starih oblika: pod svaku cijenu nešto drugo! Zaista to bijaše najgrađanskije u onoj revolucionarnoj umjetnosti. Jer time je novo bilo skopčano za staro kao n e z a d a, kao napadač za napadnutoga. Ali ipak bijaše historijska nužda što ta umjetnost puke opozicije ispunjaše prostor između propale kapitalističke umjetnosti i socialističke koja je jedva klijala«. — — — — — — — — — — — — — — — — — —

»Tu revolucionarnu, protiv same sebe okrenutu, građansku umjetnost dotične prelazne generacije zastupao je Meyerhold u sovjetskom kazalištu: ona je danas u sovjetskoj stvarnosti postala praznom i

nepredmetnom, ali stvorila je vrijednosti koje će živjeti i dalje u onomu što živi dalje«. — — — — — — — — — — — — — — — — —

Meyerhold je »obogatio usput nesumnjivo pozorišnu umjetnost ritmičkim intenzitetom, formalnom zatvorenošću, bogatstvom igre pokreta koja je puna fantazije, igre do tada nepoznate. Nijedan glumac nijedan režiser Sovjetske Unije nije se mogao oteti tome utjecaju. Zaista je bio kriv princip, da se mimika i pokreti pretjeraju do iznad granice naravno tjelesnoga, do maske, do groteske — u svakom slučaju to je pretjeravanje dovelo dotle da se do skrajnjih granica potjera naprijed i da se razbiju gunđave i pospane manire građanske komorne kazališne igre i deklamacije dvorskoga kazališta. Sami Meyerhold se nažalost upropastio apstraktnom dogmatikom svoga principa, a drugi su se od njega naučili smionosti da pojačavaju i povećaju. Štaviše Stanislavskij, njegov antipod, — kada je inscenirao. Mrtve duše', čiji se likovi, stilizirani u monumentalno, doimlju kao nadprirodno velike, predpotopne nemani, — pustio je da na njega utječe njegov buntovni učenik.

Još jednu zabludu toga umjetničkoga pravca, koji je zastupao Meyerhold, treba prikazati: bilo je to neprijateljstvo prema naglašavanju i oblikovanju ličnosti. I to je posljedica odviše radikalne opozicije protiv privatno-psihološkog čeprkanja, protiv alkovenske intimnosti građanske komorne glume. Ta opozicija dosade otjerala je jedan dio revolucionarne inteligencije pseudo-marxističkim vulgarno-socialističkim idejama: da ličnost nije ništa, masa, kolektiv da je sve. U umjetnosti je ta zabluda, nastala od mehaničke opozicije, nastupila kao tendencija, da se pusti kako bi kompozicija cjelokupne slike bila iznad karakteristike pojedinih likova: konture individuuma morale su u sastavnim linijama kompozicije nestati kao figure kakva orijentalnoga ćilima u zajedničkom ornamentu.

Sovjetska varianta ekspresionizma, »Prolet-kult«, naročito se revolucionarno ponašala s tom devizom. Međutim se dokazalo i u praksi sovjetske umjetnosti, da organska opreka između ličnosti i mase, između individualnoga i sveopćega može postojati samo na tlu klasnoga društva. Veliko značenje ličnosti u socialističkom društvu sovjetskim je masama svaki dan sve usvjesnije i prema tomu u umjetnosti igra sve veću ulogu. Meyerholdovska ideja oblikovanja »nadličnoga« kolektiva je mrtva. No i ona je štošta dovela u život, što živi dalje. Tako je ona izoštrila ćutila sovjetskih umjetnika za »lice klase«, za psihologiju mase, za oblikovanje masovnih pokreta; ona je potakla veliku umjetnost kompozicije ritmičkog oblikovanja skupine i time scenskoga inenziteta«. — — — — — — — — — — — — — — — — —

Sovjetska inteligencija »predstavlja novi tip inteligencije, kakav u kulturnoj povijesti do sada nije bio. To nisu nikakvi intelektualci po zvanju, oni ne žive apstraktnim, posebnim, u se zatvorenim, »iz sebe samog crpećim« duhovnim životom; to nisu nikakvi »mislioci«, koji kao specialisti jedne duhovne struke samo ćutilno promatraju stvarni život. Zato oni nisu nikakvi draguljari riječi, rezbari oblika... To je inteligencija s dubokom potrebom nacbrazbe, koja se u osnovi svojoj razlikuje i u tome od građanske inteligencije, što ona nije nikakav posebni sloj: to je narod sam.

Ta nova inteligencija naprosto ne razumije Meyerholdovu kazališnu umjetnost. Ona razumije Shakespearea i Goethea, Puškina i Tolstoja. Ona razumije i voli kazališnu umjetnost Stanislavskija i Vahtangova premda — kako je već rečeno — zabezeknjujući scenski intenzitet Meyerholda na te pozornice nije ostao posve bez utjecaja; ali zanimljive i uvijek originalne doumice Meyerholda ne prave na nju nikakav utisak«. — — — — — — — — — — — — — — — — —

Ni Lion Feuchtwanger, među svojim

neobičnim pohvalama Sovjetske Unije, ne mogaše prešutjeti kako u njoj nema slobode za kulturni rad. Nu Bálaszu (inače dobru piscu) ne izgleda protivurječje kada odobrava kulturno pojednačenje publike i u isti mah ističe »veliko značenje ličnosti« koja »u umjetnosti igra veliku ulogu«. Navodi da je građanska inteligencija razumjela Meyerholda; a da ga ne razumije današnja sovjetska, »narod sam«, jer nije »intelektualac po zvanju«. Drugim riječima: jer mu je kulturni niveau niži. Što netko razumije Shakespeare-a, to nije sposobnost da bi mogao razumjeti i Meyerholda, pa ako ga ne razumije, da se dotični mora zabaciti. Nu i razumijevanje Shakespeare-a može biti bolje i gore. Shakespeare bi razumio Meyerholda, kao što je to mogao i Stanislavskij. Ako se priznaje »veliko značenje ličnosti«, kako to da joj se ne vjeruje da je Meyerhold ipak razumljiv? Ako se, izuzevši »formalističke zablude«, hvali Meyerholdov veliki utjecaj na sovjetsko kazalište, kako to da mu se sprečava dalji slobodan rad kojim bi, osim »formalističkim zabludama«, sigurno i dalje koristio razvitku sovjetske kazališne umjetnosti? Zar i sami Stanislavskij u svoje vrijeme ne bijaše naišao na veliki otpor publike i vladajućega mišljenja o kazalištu? »Ako hoćeš da uživaš umjetnost, moraš biti umjetnički naobražen čovjek ...« (Karl Marx u »Ekonomsko filozofski spisi« od god. 1844.)

... *»Stanislavskij ne bijaše nikada komunist, on dapače ni svoje osnovne principe nije promijenio poslije revolucije. Stanislavskij je cijenjen i voljen, jer je ostao ono što bijaše: najveći majstor svoga zanata, umjetnik koji fanatično traži stvarnost, najveći realist pozornice; on je cijenjen i voljen, jer najčišće vrijednosti građanske kulture nepokvareno prenese u socialističku kulturu — gdje se takvo nasljedstvo vrlo cijeni. Ipak bi moglo izgledati značajno, što taj starac, koji je postao velik u građanskoj kulturi, još i danas može predstavljati živu djelotvornu snagu u mladom sovjetskom životu.*

Rješenje te »zagonetke« je u tom, što je već u građansko doba Stanislavskij na svomu najsvojstvenijemu području bio revolucionaran: on bijaše najdosljedniji predstavnik psihološkoga realizma u kazalištu. Nezabludivi realizam u umjetnosti imaše i ima uvijek revolucionarnu funkciju, Stanislavskij ne bijaše slučajno režiser Čehova i Gorkoga. (On je — također nikakav slučaj — prvi iznio na pozornicu »Na dnu«.)

Opozicija Stanislavskij-a protiv umjetnosti svoga doba bijaše opozicija realizma i zato ne po sadržaju prazna kao ona ekspresionizma. Njegova opozicija bijaše manje glasna. manje strastvena ali jer ona ne bijaše puko ne, ne izgubi svoje značenje, kada je predmet poricanja konačno nestao. Čestitomu građanskom realistu, kojemu je vazda bilo do toga, da rasvijetli društvene pozadine, nije trebalo da se u novoj socialističkoj stvarnosti mijenja — u procesu rada svoga umjetničkog stvaranja on se od nje, tako reći »sam od sebe«, preobrazio: od građanskoga u socialističkoga realista.

Stanislavskijeva umjetnost živi i djeluje stoga iz dana u dan dublje. I ona nije samo općenito živa, nego ona ima danas posebnu aktualnost. Radi se o predstavljanju ljudi. O savjesno točnom crtanju ličnosti. O unutrašnjosti, o psihologiji koja uranja do podsvijesne intimnosti, psihologiji u proučavanju glasa i geste. Ali to je sve već otprije bila velika Stanislavskijeva umjetnost, i upravo je to što je u današnjoj sovjetskoj umjetnosti postalo strujom koja prevlađuje — devizom«.

Nu isticanje realizma kao dogme je nekritičko već stoga što je dogmatično. Nekritičnost i dogmatičnost nisu revolucionarnost. »Psihološki realizam« — to nije nešto tako određeno, da se pod njim ne bi moglo razumjeti štošta ekspresionističko, naturalističko, impresionističko i, štaviše, — nadrealističko; do-

tično da u njemu ne bi moglo biti štošta od toga svega. Ti izmi, koji nisu realizam i koje pobornici »socialističkoga realizma« pokušavaju omalovažiti pa i poništiti tako, što ih nazivaju formalizmom, vridili su i vrijedit će za razvoj kulture kao oblici njezinih umjetnosnih revolucija, oblici kojih će tekovine u njoj i u buduće biti životvorne, u bilo kakvu socialnomu sistemu.

* * *

Književno naučno teoretiziranje pobornika socialističkoga realizma Georga Lukacsa o realizmu, zabacujući sociologizam i šematičnost, kolikogod je velikim dijelom ispravno, oslabljuje se navlastito svojom tvrdnjom, da je revolucionaran jedino realizam; zapostavlja poeziju drugačijih književnih smjerova i poeziju samu po sebi. Priličnije je da se u umjetnosti prije svega traži umjetnost, u čovjeku čovjek, jer se tako može naći revolucionarnost. Umjetnost prije svega. U svesku »Savremenika«, za srpanj i kolovoz 1937, ja sam objavio svoj prijevod jednoga dijela Lukacsove opširne rasprave »Pripovijedanje ili opisivanje« upravo protiv onoga domaćega terorizíranja nesmislicama o »socialnoj književnosti«, koje je vladalo posljednjih godina. Pogleda li se u moj »Dalekozor duha«, vidjet će se kako je moja kritika protiv toga terorizma, pisana prije nekoliko godina, takva, da uglavnom može biti potvrđena Lukacsovim zaključcima u toj mu spomenutoj lanjskoj raspravi. Baš iz te rasprave, objelodanjene u »Savremeniku, citirano je nešto u prikazu neke knjige, koji je objavio jedan beogradski časopis »za književnost, nauku, umetnost i sva društvena i kulturna pitanja«, a da nije spomenuto odakle se citira; čini se, po nekim okolnostima, da je pisac spomenuo, ali uredništvo brisalo tako zamašito, te je nestalo i ime samoga Lukacsa.

Trebalo bi, dakako, kritički podrobno raspraviti neke Lukacsove tvrdnje, koje on iznese u posljednje vrijeme, pa bi se vidjelo, kako aktivistički smisao u njima ipak smeta smislu kritičkomu, pjesničkomu. Ustanovilo bi se i to, da je »Die Theorie des Romans«, to prijašnje, malo poznato, ali znamenito njegovo djelo, koje on danas drži za reakcionarno, temeljitije za književno kritički smisao, nego, tu i tamo, jedna od posljednjih njegovih rasprava »Es geht um den Realismus«, ta nesumnjivo najjača teoretsko kritička tvrđava socialističkoga realizma protiv literarnih smjerova: naturalizma, impresionizma, ekspresionizma i nadrealizma.

Nu sve to razložiti nije mali posao.

Stanislav Šimić

O KNJIŽEVNOSTI I O KNJIŽEVNICIMA

Postoji taj naš svijet, koji je nastao borbom i u njemu se formiraju mirijade svijetova i u svima njima je vječno budna čežnja za savršenstvom. Postoje u tom svijetu države, klase, borbe među klasama i borbe među državama, postoje tvornice, rudnici, šefovi i raja i postoji i književnost i književnici, koji poput liječnika pipaju bilo bolesnika: čovječanstva i o groznicama toga nezahvalnog pacijenta pišu u svojim pjesmama, romanima i ostalim književnim vrstama. Pa ako je atmosfera u književnim djelima najčešće teška i sumorna i to ne samo u ovom vijeku, već i prije, to je najbolji znak da se liječnik: književnik kreće u svijetu bolesnika bilo duševnih, bilo tjelesnih i da je svijet ogromna bolnica puna bolesnika i sad ima raznih diagnoza, jer jedni kažu da je bolesnik: čovječanstvo izlječiv, dok drugi tvrde, da je neizlječiv i da su beskorisni svi napori i nade, da bi on mogao ozdraviti. Mi ćemo se priključiti onim diagnostičarima, koji vjeruju, da bi taj bolesnik mogao ozdraviti i ispitujemo sve mogućnosti, koje bi ga mogle privesti ozdravljenju. Mi smo isto tako neizlječivi optimisti kao što su drugi neizlječivi pesimisti i vjerujemo u te bolje dane čovječanstva, kada će ono zakoračati ozdravljeno novim putevima i

u riječima, muzici i bojama zaboraviti svu svoju gadnu i mračnu prošlost.

*

I književnost je jedna od umjetnosti, koja suviše konkretne stvari načini apstraktnima, a preveliku apstraktnost stavlja u konkretne oblike. Književnik stvarač razbija ljuske stvari i traži u njima jezgru, i iz nje stvara svoja djela.

*

Jedno književno djelo je ogledalo svoga autora i vremena u kojemu on živi. Jedan roman, esej, pa dapače i jedna pjesma mogu nam vjernije ocrtati jednu epohu od jednog dugo i mučno rađenog historijskog djela.

*

Možda nitko nije tako žrtva svoga zvanja kao što je to književnik. Živeći u svom vlastitom svijetu gubi on prečesto kontakt sa svijetom, koji ga okružuje i svi su njegovi napori upereni na to, da ne izgubi kontakt sa svojom okolinom, koja mu je potrebna kao kisik ili kao kiša kraju, koji umire od žege. Jer književnik je kao i svaki drugi čovjek ovisan od svoje okoline, pa ma sagradio on sebi i svoju kulu bjelokosnu, ipak su u najvećoj blizini te kule tvornice, uredi, operacione dvorane i tužni predjeli u kojima stanuju siromasi, i ne može se ta kula bjelokosna postaviti tako visoko nad zemlju, da krikovi i jauci nesretnika ne bi dopirali do nje. Kule bjelokosne prave dandanas još samo slastičari i to iz šećera a ne pjesnici ovog strahovito ozbiljnog vijeka u kojemu jedna krivo rečena riječ može prouzročiti katastrofu čitavog čovječanstva.

*

Teško se je snaći u ovome ludom dobu u kojemu dani lete brže od slika na filmskom platnu, a ljudi su samo jadni statisti kao u plitkim američkim filmovima sa sjajnom, ali ispraznom opremom. A kako će se tek snaći književnik, koji tek onda može stvoriti valjano djelo ako mu uspije uspostaviti ravnotežu između sebe i svijeta. A teško je uspostaviti ravnotežu sa svijetom, koji se ruši, posrće i ide u cik caku kao pijanac, pa svaki čas prijeti opasnost, da se ne sruši preko ruba, po kojemu pleše, u ponor. Da, teško je književniku uspostaviti ravnotežu s ovim pijanim vijekom.

*

Ne može se zamjeriti književniku ako se kadkada udalji od sve te glupe buke, koja ga okružuje i ako iz bučne ulice ovog vijeka zakrene u tihe ulice prošlosti. Pred kakvom starom kućom zastane književnik i sanja i osluškuje davnim harmonijama, dok oni, koji su ih stvarali nestaše već davno i samo im izlizana slova na nadgrobnom spomeniku ili ime kakove ulice spominje ime. Nisu ti prošli vijekovi, kako znamo, bili idealni i još sada nam se čini da čujemo stenjanje i uzdahe tih davno mrtvih boraca za ljepotu i smisao na zemlji, ali u mukama ostavili su za sobom vrednote, koje su ih preživjele kao što se na dnu presušenih rijeka često nalaze zrnca zlata. Za ta zrnca zlata živjeli su oni, patili i stradavali, i priznajući im ono što su stvorili, odajemo im poštovanje, kako će i nama odati poštovanje oni, koji će iza nas doći, ako nas i naša djela već prije ne smlavi surova i teška šaka ovog stoljeća.

Teško je živjeti u vijeku u kojemu smo svi mi popisani na listi kandidata smrti, pa nije čudo, da često pobjegnemo pred samim sobom i pred svojim stoljećem, te u kakvoj tihoj ulici slušamo gukanje golubova i — sanjamo. A kroz otvoreni prozor kakove stare kuće plešu u modri jesenji zrak zvuci sjetnog menuetta i nama se nenadano učini, da u susjednoj ulici štropoće stara kočija za čijim staklima se smiješi dama sa visokom, bijelom perikom i lepezom hladi lice. No polako se ta zlatna kočija pretvara u našoj mašti u sivi i teški tank, koji svojim zaglušnim štropotom rastjera zvukove menuetta i mi na ulici ostajemo opet sami i izgubljeni i u krvi večernjeg neba gledamo svoju zastrašujuću i nesigurnu budućnost.

Može li se zamjeriti književniku ako se kadkada udalji iz sveg tog užasa u kojemu živi i ako iz bučne ulice ovog vijeka zakrene u tihe ulice prošlosti?

*

Nisu li romani današnjice zapravo ratni izvještaji o borbama ljudi u svojim sobama, uredima, radionicama, o njihovim teškim borbama za samoodržanje. Svjetski rat još uvijek traje, samo su se streljački jarci pomaknuli sa fronte u gradove, sela te svagdje gdje obitavaju ljudi i dan i noć traje oštra paljba. Ideje se bore s idejama, obespravljeni s onima koji imadu svega u izobilju, siti sa gladnima i značajevi sa beznačajnicima. Svjetski rat još uvijek traje i poprima sve veće dimenzije.

*

Stoje u ormarima zaprašene knjige, koje su već izašle davno, davno kad su ulicama mirno kasali fijakeri, dame s ogromnim šeširima, okićenima isto tako ogromnim perjem, podizali diskretno povlake svojih haljina i prelazili preko ceste, a gigerli se hvatali za svoje strašno zašiljene brkove i vrteći svoj štapić gledali za damama, koje su sa svojim povlakama mèle prašinu na cesti. Davno su već izašle te knjige i kao da mirišu nekom finom, finom tugom i mi tiho uzdahnemo i polagano zatvaramo ormar kao teška vrata na grobnici. Neka dalje mirno spavaju knjige u mraku, a mi polazimo na ulicu u život u kojemu nema više tako kićenih gigerla i dama s dugim povlakama, ali imade sve više gangsterskih tipova i sve više žena na prodaju. A svuda oko njih vise šarene reklame i marljivo vabe kupce. Sve se već danas može kupiti, cio svijet je postao jedna ogromna trgovačka kuća i kad bi ljudima bilo moguće oni bi i mjesec iznajmili za reklamsku tablu. No on se smiješi visoko, visoko nad ovim svijetom i po njegovom smirenom i zadovoljnom smiješku možemo vidjeti, da je sretan što sa svima nama ne treba imati posla.

Vjekoslav Majer

SUVREMENICI O GORKOMU

Povodom sedamdesete godišnjice rođenja (1868.-1938.) i druge godišnjice smrti Maksima Gorkoga, mnoštvo je pisaca objavilo svoje uspomene i sjećanja o njemu.

Među najzanimljivije zapise spadaju uspomene mladih nepoznatih pisaca, početnika. Govore ti zapisi o golemoj ulozi koju je Gorki imao u podizanju tih ljudi, o poticajima, savjetima i potporama svake vrste, koje im je davao.

Od godina provedenih u Italiji pa do konca života, a naročito posljednjih osam godina, provedenih u domovini, Gorki bijaše u doticaju sa stotinama pisaca. Najbolja imena današnje ruske književnosti :Lidin, Vsevolod Ivanov, Babelj, Fedin, Tinjanov, Jurij German, Nikolaj Ostrovskij, A. Čapigin i ostali mnogo duguju Gorkomu. Nikada se Gorki nije odvajao u kulu bjelokosnu. Vrata njegova doma bijahu uvijek otvorena za sve radnike perom, znane i neznane.

Osvijetljuju te uspomene i mnoga naziranja Gorkoga: o pisanju, o klasicima, o jeziku, o realizmu i drugom.

Mi iznosimo mali dio objavljenog materijala.

D. H a i t govori o svom dopisivanju s Gorkim ,koji je u to vrijeme živio u Sorrentu: »S Gorkim sam se počeo dopisivati godine 1927., kad su izašle moje prve knjige. Bio sam odmah zadivljen točnošću i strogom akuratnošću Alekseja Maksimovića kao korespondenta. Pismo iz Sorrenta dolazilo je neizostavno nakon izlaska svake moje knjige. To bijaše podrobna analiza odlika ili nedostataka mojih radova, sve do karakterističnih sitnica, pojedinih fraza, slova, fonetskih lapsusa. I svaki put, vadeći iz omota pismo, napisano na papiru s krupnim kockama, čitljivim ravnim rukopisom, starim pravopisom, divio sam se: kad je taj čovjek, svjetski pisac, dospio da pročita knjigu i da se izjasni o njoj?

29. studenoga 1927. pisao mi je: »... u Vas — po mom mišljenju — nedostaje nešto vrlo važno: znanje jezika, njegova

točnost, plastičnost i — ljepota. To je nedostatak koji će Vam neizbježno smetati u radu pretvaranja Vašeg iskustva u žive, za čitatelja uvjerljive likove i slike.

Naginjanje Vaše naturalizmu također je, razumije se, nedostatak. Naturalizam to je — pokornost činjenicama, podvrgavanje Vaše stvaralačke volje pritisku stvarnosti. A Vi ste, zar ne, čovjek koji nije suglasan sa stvarnošću? Zašto se onda Vi, umjetnik umjetnosti riječi podvrgavate njezinu nasilju nad Vama? Umjetnik treba da živi ne u stvarnosti i, naravno, ne po strani od nje, nego n a d n j o m. Jedino će tada naći u njoj ono bitno, što će mu dati neosporno dragocjeni materijal za istinsku umjetnost.«

A u drugom jednom pismu Gorki kaže: »Vi štampate mnogo. Potrebno je mnogo pisati, ali štampati — pomanje.«

D m. S e m e n o v s k i j poslao je u svojoj 19. godini Gorkomu nekoliko pjesama. »Stihovi Vaše ne čine mi se lošima — odgovorio mu je on nedugo zatim sa Capria — poslao sam ih u »Prosvećenije«, gdje će ih, zacijelo, štampati. Pošaljite mi još...«

U dopisivanju, koje se zatim razvilo, Gorki piše: »Čitajte počešće Puškina, to je temelj poezije naše i svima nama učitelj zauvijek. Onima, što viču da je Puškin zastario, — ne vjerujte — stari oblik, no duh poezije Puškinove ne gnjije. I u poeziji treba biti pomalo historikom, t. j. čovjekom koji se časno i svijesno odnosi prema svojoj historijskoj jučerašnjosti.«

Jedne večeri, nekoliko godina poslije, u Moskvi, armenski pjesnik Terjan zapitao je Gorkoga:

— Zašto vi, Alekseje Maksimoviću ne pišete stihove?

— Pišem ih ja, samo nikom ne čitam — odvratio on, smiješeći se tako te bijaše teško razumjeti: zbija li to on šalu, ili govori ozbiljno.

»Znao sam — piše Semenovskij — da Gorki radi i kako još radi. Nesumnjivo, taj rad činio mu je golemo zadovoljstvo. No u Gorkoga se nikako nije osjećalo egoistočno stremljenje da ogradi svoj stvaralački svijet od stranih nemira i briga. Ne, on ih je sam tražio, sâm im išao ususret. Kao i uvijek on je čitao tuđe rukopise, odgovarao na pisma mladih pisaca, mislio njima. Tu duboku, ozbiljnu želju, da mi pomogne, osjećao sam neprestano, svaki dan. Jednom poslije večernjeg čaja Gorki mi je dao neveliku knjižicu u plavim koricama pod njegovom redakcijom: »Proleterski zbornik.«

— Ima tu neloših stihova — govorio je i pročitavao. Govorio je biografije nekojih suradnika zbornika. Jedan od njih, radnik, pisao je talentirano, no tko zna zašto jedino jambom.

— Vjerojatno ne zna o postojanju drugih razmjera. Trebat će ga upoznati s teorijom poezije, poslati mu takovu knjigu.

Svijetlile su se oči Gorkoga, niski glas zvučio je toplo, u riječima osjećala se gordost za radničke pjesnike, sposobne da pišu dobro.«

U jednom pismu izvinjava se: »Prozu još nisam dospio pročitati; ovog mjeseca poslali su mi 47 rukopisa.«

Nove književne generacije zasipale su ga radovima. Ponekad su to bili poludjetinjasti stihovi koji su više govorili o mladosti autora, nego li o njihovim dostignućima. Ali on se znao odnositi ozbiljno i pažljivo prema svakome.

»Govoreći otvoreno — piše on g. 1928. jednom takvom mladiću, Mih. Markovu — stišići Vaši su »jedva jedvice« t. j. nisu dobri. Slike kao »uronjen znoj« — loše su. Ali još je gore to što Jesenjina stavljate nad Puškina i Ljermontova — to je već sasvim skandalozno. No zar ima malo besmislica koje može reći čovjek kad mu je 18 godina! I ja sam također, vjerojatno, u Vašim godinama bio takav. U tim godinama ne valja štampati, nego treba učiti, punom snagom, eto što je, gospodine moj! A takovih stihova, kao što su Vaši, štampaju sada čitave kilometre. Ipak, »U gušari« nije tako loše, ako se izbaci...«

P. Ž e l e z n o v u na pitanje što da radi da bi postao dobrim piscem, Gorki od-

govara, da je zato potrebno prije svega biti dobrim čitateljem.

Od poznatih pisaca zanimljive su uspomene i pisma koje od Gorkoga imaju Konstantin Fedin, Lidija Sejfulina, Zoščenko, Ilja Gruzdjov, A. S. Novikov-Priboj, Mihail Koljcov, H. G. Wells, Romain Rolland. Citirat ćemo neke.

K o n s t a t i n F e d i n (od koga je kod nas prevedena samo klasična novela »Vrt«) objavljuje nekoliko pisama koje mu je pisao Gorki između 1923. i 26.

»...No glavnom temom dopisivanja našeg bila je uvijek literatura. O piscu, njegovu radu, njegovu pozivu, Aleksej Maksimović pisao je s ljubavlju i velikom strašću. Njegova pisma žive kao oganj: doticaj s njima zaustavlja disanje. On je smatrao književnu stvar svetom i umio je uliti isto takav odnošaj mladim piscima koji su imali sreću da dođu u doticaj s njime, svojim učenicima i prijateljima. Pisao mi je: »Pitanje koje Vas lično uzbuđuje: kako pisati? rješava se vremenom i ljubavlju k djelu pisanja. Tolstoj? Njegova »jednostavnost« uspijevala mu je — Vi to znate — teškim i napornim radom. Plastičnost, skulpturnost njegovog pisanja vrlo je »jednostavna«. Još je više »jednostavan« drugi velikomučenik riječi — Flaubert.«

»Pisati je vrlo teško« — to je izvrsno i mudro pravilo. Ne odstupajte od njega i sve će biti dobro. S tim pravilom jedan je i siguran put — savršenstvu.

I u jednom kasnijem pismu: »Vi kažete: muči Vas pitanje »kako pisati?« 25 godina promatram ja kako to pitanje muči ljude i kako ih — u većini slučajeva — iznakazuje. Da, da, to je ozbiljno pitanje, ja sam se također mučio, mučim se i mučit ću se do konca danâ. No za mene se to pitanje formulira ovako: kako treba pisati da bi čovjek, ma kakav on bio, ustajao sa stranica pripovijetke o njem s onom snagom fizičke opipljivosti njegova bića, s onom uvjerljivošću njegove p o l u f a n t a s t i č n e realnosti, kakovim ga ja vidim i osjećam. Eto, u čemu je stvar za mene, eto u čemu je tajna stvari. Do đavola svi poroci čovjekovi zajedno sa svim krepostima — nije time on značajan i drag meni — drag mi je on svojom voljom za život, svojom čudovišnom upornošću da bude nečim višim od sebe samoga, da se iskopa iz petalja ukočene stupice historijske prošlosti, da iskoči više svoje glave, da se istrgne iz lukavština razuma, koji, tobože, stremi punoj harmoniji, a u stvari stremi stvaranju mirne krletke za čovjeka.«

L i d i j a S e j f u l i n a piše: »Kretati se s Maksimom Gorkim u sferi književnosti bilo je teško. Odviše opširna bijahu njegova znanja, ne samo u literaturi, nego i u životu. Ja sam govorila ili odviše s visoka ili tako da me je Gorki prekidao: »Ja nisam arhijerej, ni vi crkvenjak.« Na govor svisoka on uopće nije odgovarao. Gledao je ravno u lice svojim čudesno mladim, plavim očima, micao ustima pod tvrdim brkovima, udarao prstima po stolu. Više od svega mrzio je u životu neurednost i lijenost. On sam, u vrijeme kad je već bio slavan pisac, radio je po 12, po 14 sati samo za pisaćim stolom. Poražava, kako je dospijevao da pri tako stahanovskom načinu rada, ne samo voli ljude, no i da razlikuje svakog pojedinačno.«

M i h a i l Z o š č e n k o piše: »Biti narodnim piscem — to je velika čast za pisca, za čovjeka koji je postavio sam sebi cilj — sazdanje takove literature koja bi bila razumljiva, dostupna i bliska narodu. Nema sumnje da je sazdanje takove literature — djelo vrlo nelako. I povijest književnosti ne zna mnogo pisaca, koji se mogu nazvati narodnima. Od pisaca XIX. stoljeća mogu se spomenuti samo tri imena: Puškin, Nekrasov i Gogolj. Ti su pisci vladali najvećim majstorstvom, odličnim znanjem jezika, poznavanjem naroda i shvatanjem njegove psihe. Ti su se pisci koristili, da tako kažem, »narodnim melodijama«, koristili se narodnim jezikom i temom uzetom iz života naroda. I tim samim oni su izvanredno obogaćivali svoju umjetnost i činili ju razumljivom i bliskom narodu. L. N. Tolstoj, s moga gledišta, nije bio narodnim piscem. Doduše, on je specijalno pisao za narod pripovijetke, skaske i pouke, no tema tih djela bijaše spuštena. Veliki je pisac »razgovarao« s narodom, kao što odrasli razgovara s djecom. I u traženju tog specijalnog žanra, meni se čini, bila je nepravilnost. Samo »punim glasom«, ne spuštajući temu, može se sazdati književnost za narod. Tako je radio Gorki. Gorki je bio u punoj mjeri narodni pisac. Njegova filozofija bijaše bliska narodu i razumljiva širokoj čitateljskoj masi. Biti narodnim piscem, to ne znači samo znati razgovarati s narodom. Treba još vladati svim svojstvima koja su draga i bliska narodu. Ne odricanje svijeta, nego priznavanje pozitivnosti života, ne melanholija i raspadanje, nego najveći optimizam — eto što uporedo s majstorstvom može učiniti suvremenog pisca narodnim.

A Aleksej Maksimović je u punoj mjeri imao ta svojstva. On je usredotočio u sebi sve plemenito, što ima narod. Njegov veliki optimizam bio je narodni optimizam.

Kako je divno čitati njegove muške retke, napisane dva mjeseca prije njegove smrti. Već kao težak bolesnik, komu su počešće davali kisik, već namijenjen smrti rukama zločinaca, on piše (25. ožujka 1936.): Patnja je sramota svijeta i treba ju mrziti, da bismo je iskorijenili... Nikada i nitko nije se još usudio da ismije patnju, koja je za mnoštvo ljudi bila i ostala njihovim omiljelim zanimanjem. Nikada još i ni u koga patnja nije pobuđivala osjećaj odvratnosti. Posvećena religijom »stradajućeg boga«, ona je igrala u povijesti ulogu »prve violine«, leitmotiva, osnovne melodije u životu... Iz crkve je ideja neizbježnosti i spasonosnosti patnje ušla u umjetnost kao osnovna njezina tema... Pjesnici i prozaici »pridajući sebi iznureni vid« ponosili su se i kocoperili, svojom ulogom sijača milih i prekrasnih rječca. Ismijati profesionalne patnike — eto dobrog djela, dragi Mihailo Mihailoviću!«

Sergej B a ž a n o v opisuje posjet »Muzeju Maksima Gorkoga«.

Eto, leže pod staklom, same, dvije knjige: »Psaltir« i »Časoslov«. Po njima je Aljoša Pješkov učio čitati. Zatim dolazi prva »beletristika« — »Pripovijetka o hrabrom vitezu Francilu Venecijanu i o prekrasnoj kraljevni Renciveni«, »Tajne savremenog Petersburga«, »U carstvu Venere«, »Predaja o tome kako je vojnik spasio život Petru Velikom.« Prolaze godine. Nove se knjige javljaju u »biblioteci« Alekseja Pješkova: Puškin, Gogolj, Goethe. Pa poslije John Stuart Mill, Darwin, Marx.

Eto, u požutjelom broju lista »Kavkaz« od subote 12. ožujka 1892. prve pripovijetke Gorkoga »Makar Čudra«. Ali istodobno i čitave vitrine policijskih dokumenata iz Petersburga, Moskve, Nižnjeg Tiflisa, Jalte. Eto, šifrirani brzojav general-majora Trepova simferopoljskom gubernatoru: »8. studenoga poštanskim vlakom iz Moskve na Krim putuje pisac Maksim Gorki. Moguće je da putem dođe do demonstracija.«

Mnogo je pažnje u muzeju posvećeno poznatom incidentu s izborom Gorkoga za počasnog člana Akademije. Evo, pismo Nikole II. I povjerljivi izvještaj Trepova, da je dao nalog da se oduzme »A. M. Pješkovu akt kojim mu je saopćeno da je izabran počasnim članom Akademije.«

Zatim dolaze vitrine s pismima. Pa diagrami o tiražama u Rusiji: od 1897. do 1916. 1,072.000 primjeraka. A za posljednjih 20 godina 33,089.000. Sama »Mati« štampana je za posljednjih 20 godina u nakladi od 1,472.000 primjeraka.

Onda čitave dvorane s prijevodima. Prevodili su ga na 58 jezika. Svi su tu. Od ukusnih francuskih i američkih izdanja do kitajskih, na kojima tek po liku, što te gleda s naslovne strane, znaš da je to knjiga Gorkoga.

Nego dižeš glavu i vidiš da su na zidu krupnim slovima ispisane njegove riječi:

»Velika je to radost znati da nisam živio uzalud, bijah koristan. Želim i vama da osjetite tu radost.«

Marijan Jurković

MATIJE MAŽURANIĆA POGLED U BOSNU

Interesantno i skoro nepoznato putopisno djelo Matije Mažuranića »Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu krajinu učinjen 1839-40. po jednom Domorodcu«, koje s »Putositnicama« Antuna Nemčića tvori možda najbolju našu prozu ilirskog doba, a u svakom slučaju početak naše izvorne putopisne književnosti uopće, izašlo je poslije nepunih stotinu godina (1842.-1938.) u drugom izdanju, koje se u svemu, osim nekih sitnijih, nebitnih promjena, podudara s prvim. Knjiga je vrijedna ne samo zbog svoje starine i legende, koja se veže uz ime porodice Mažuranića, slavne u povijesti naše književnosti, nego mnogo više zbog samog načina, kako je pisana. Neobično jezgrovitim i živim stilom, odmjerenim i u isto doba ustreptalim od unutrašnje pokretljivosti, iako s primitivnim izražajnim sredstvima, što nije čudno za ono doba i njegove godine, evocira Matija Mažuranić u svom putopisu tursku Bosnu u prvoj polovici prošlog stoljeća dajući dragocjene podatke za kulturnu historiju krajeva, kroz koje je proputovao i koje opisuje. Njegove su slike šarolike i žive. U škrtosti na riječima i u izbjegavanju opisivanja nebitnosti ima neke simpatične suzdržljivosti, toliko strane našemu vremenu i našoj književnosti. To je u neku ruku Bosna »Puta Alije Đerzeleza« i »Mare milosnice« Ive Andrića, jednoga od najboljih i najdubljih naših poslijeratnih novelista. Zemlja slavna po ratovima i krvi, uboga po materijalnim dobrima i ljudskim zakonima, zrela za stranu invaziju, ali ipak velika i pomalo nerazumljiva. Mažuranić je pokušao ući u Bosnu najprije preko Une kod Dubice, a kad nije uspio, prebacio se u netom oslobođenu Srbiju, koja je još svuda mirisala turskim vremenom i bijedom mnogih ratova, pa je ušao u Bosnu preko Drine kod Višegrada. Vanredne su slike autorova puta od Višegrada do Sarajeva, otuda do Travnika, pa opet natrag u Sarajevo i Srbiju. Susreti s gradovima, selima i ljudima, razgovori i sukobi, do kojih je došlo, odnosi između kršćana i muslimana, pa između muslimana domorodaca i Turaka, život sarajevskog paše, u čijoj se službi Mažuranić nalazio kratkog vijeka svog bosanskog izleta, tegoban put kroz neprolazne planine, noći u drumskim hanovima bez prave hrane i ležaja, sve su to stvari vrlo zanimljive i nove, pomalo i nevjerojatne. Na nepunih osamdeset stranica zbijena sloga lik Bosne je cjelovit i svoj, a što je u ovom slučaju najvažnije, s obzirom na novo izdanje »Pogleda u Bosnu« u današnje doba, književno zanimljiv i vrijedan. Mnogo tome doprinosi i naročit način piščeva izlaganja, prostosrdačan i u isto vrijeme sa sjenkom otužnog nesnalaženja putnika iz Evrope, kakvim sebe smatraše najmlađi brat Mažuranić, kovački i stolarski kalfa, ali i svjetski putnik, u čemu ga je kasnije naslijedio sin Fran, autor »Lišća« i »Od zore do mraka«, iako je tada imao samo dvadeset dvije godine. Nešto tjeskobno i nedrago ostaje u čovjeku poslije čitanja knjige, za koju je šteta, da nije opširnija i da joj pisca mnogo ne zanimahu pejzaži, ili ga možda zanimahu, ali ne smatraše važnim, da ih iznese: jedan mrtav svijet, koji nam još nije tako dalek, raste pred nama iz tamne prošlosti bacajući novo svijetlo na mali dio kulturne historije Bosne prije okupacije. Komparacija s novelistom Andrićem se uvijek iznova nameće, i uvijek na Andrićevu korist, što je i posve razumljivo.

Novom izdanju »Pogleda u Bosnu«, koje je prvi put objavljeno anonimno, napisao je informativan predgovor dr. Slavko Ježić iznoseći u njemu iscrpan pregled rada svih Mažuranića, koji su se istakli kao književnici; naročito se osvrće na Matijin život i na pozadinu njegova odlaska u Bosnu, kamo je otišao na poticaj

braće Antuna i Ivana (kojima treba indirektno zahvaliti i za postanak ove knjige). Djelo je, kao i u originalnom izdanju, razdijeljeno na dva dijela: Put u Bosnu i natrag i Različne opazke o Bosni. Pored toga sadrži kratak autorov predgovor i rječnik nepoznatijih turskih riječi.

Ivo Kozarčanin

»TRI UZROKA NEZAPOSLENOSTI«*)

Zamršenost i složenost činilaca, koji prouzročuju nezaposlenost, otežčava uvelike rješavanje toga problema. Dok su jedni gledali glavnoga krivca tomu zlu u nagloj industrijalizaciji i napredovanju tehnike, a drugi najveći dio odgovornosti bacali na naglo razmnožavanje ljudstva, ni prvi ni drugi nisu mogli da dokažu kolik je udio krivnje na kojemu od tih činilaca, a, pored toga, nitko nije mogao prebaciti svu krivnju isključivo ni na tehnički napredak ni na razmnožavanje, a niti je tko mogao nijekati opstojnost i drugih uzročnika.

Ma da tehnički progres, po mišljenju onih koji se bore za ukidanje kapitalističkoga poretka i za stvaranje novoga društva na novim načelima, nije krivac današnjemu teškom stanju, ipak se ne može razložno poricati da je napredovanje tehnike omogućilo poduzetnicima da isti — ili, pače, i veći — rad obavljaju uz pomoć manjega broja radnika.

I stoga imade pravo prof. Woytinsky kad tvrdi: »Svi činioci, koji povisuju radni učinak pojedinog radnika, a ne otvaraju u isto vrijeme nove mogućnosti potrošnje, umanjuju zaposlenost«.

Kaošto tehnički napredak omogućuje bržu proizvodnju većih količina dobara i služi podizanju općega blagostanja (no to sve, dakako, važi samo pod pretpostavkom da je ostvaren takav poredak u kome ne će biti nezaposlenih), tako i samo razmnožavanje komu je rezultat stvaranje većega broja radnika, može služiti širenju proizvodilačke djelatnosti.

Prema mišljenju L. Herscha (»Probleme der Arbeitlosigkeit«) ponuda radne snage uvjetovana je nekolikim činiocima od kojih je najvažniji prirodno kretanje stanovništva; ali nije najvažniji priraštaj u stanovništvu već promjene broja osoba koje su uključene u radni proces. Profesor Wladimir Woytinsky smatra da je u naše vrijeme kad je »nezaposlenost uzela dosad nezapamćene razmjere, postala i opet osobito aktuelna i vrijedna pažnje« — Malthusova formula: da društvu može biti potrebna uvijek samo jedna određena količina radne snage, koja se nekad poklapa s postojećom ponudom radne snage, a nekad se može da daleko nad nju digne. Šteta je što prof. Woytinsky nije izrazio zašto je ta formula toliko vrijedna pažnje, jer, jamačno, ne bi mogao ustvrditi da je u svijetu proizvodnja dobara nadvisila potrebe za njima. A dok god postoje nezasićene potrebe, tako dugo ne može biti govora o suvišnom dijelu radne snage. Organizaciona nesposobnost današnjega društva da nezaposlene privede radu na korist njihovu i čitave ljudske zajednice ne može biti smatrana za dovoljan razlog tvrdnji da postoji prevelik broj radnika.

S toga stajališta, tvdnja prof. Woytinskoga: da nezaposlenost imade uvijek dva uzroka: a) u omjeru prema potrebi privrede — prekomjernu ponudu radne snage; b) u omjeru prema postojećoj ponudi — nedovoljnu potrebu privrede za radom, — nije naročito sretna. Prije svega, pod a) i pod b) radi se o odnosu potrebe privrede i ponude radne snage, i utoliko je tu došlo do tautologije. A, drugo, u nauci nije običaj da se zadnja karika u lancu uzrokâ spominje kao jedini uzrok: treba imati na umu da je taj »uzrok« posljedica drugih uzroka, a nas, želimo li upoznati podrijetlo nezaposlenosti, zanimaju više od svega činioci koji su je prvi uvjetovali i omogućili joj da se javi.

Tautološki karakter navedene tvrdnje ne sakriva ni sam njezin autor, veleći na

*) Wladimir Woytinsky: Drei Ursachen der Arbeitslosigkeit: (Bureau international du Travail; Ženeva 1936.).

drugom mjestu: »nezaposlenost ima upravo samo jedan uzrok: nesuglasnost između pojedinih slučajeva privrednoga i socijalnoga života.«

Taj »jedan uzrok« zapravo je tvorevina ili smjesa mnogih uzroka. Premda prof. Woytinsky drži da ne valja taj »jedan uzrok« razlučivati na njegove sastojine, ipak nije mogao svoju radnju izraditi tako da se ne obazire na konkretne i neposredne uzroke nezaposlenosti. Tako je, u svom radu, došao do toga da je utvrdio postojanje triju grupa činilaca koje, zajedničkim svojim djelovanjem, određuju razvitak i stanje nezaposlenosti. To su:

1) demografski činioci
2) ekonomski uvjeti
3) tehnički napredak.

Bez analize, bez rastavljanja slučajeva ili pojava na njihove elemente, bilo bi znanstveno istraživanje nemoguće. A toj shemi pribjegao je prof. Woytinsky, kako sam priznaje, jer mu se čini da se na taj način najbolje prilagođuje realnim odnosima i da će se, u isto vrijeme, tako najlakše poslužiti statistikama koje postoje a odnose se, posredno ili neposredno, na problem nezaposlenosti.

Pokušaj prof. Woytinskoga da svede u jednu istu formulu postojeće statistike različitih zemalja o stanovništvu, proizvodnji i tržištu rada opravdan je time što je nezaposlenost međunarodni problem i što njegovo »praktično rješenje zahtijeva zajednički međunarodni rad« kaošto je i za njegovo »teorijsko raspravljanje neophodno ispitivanje u međunarodnim okvirima.«

Metoda, kojom prof. Woytinsky istražuje pitanje nezaposlenosti u svijetu, omogućila mu je da u promjenama na tržištu rada odredi momenat kretanja stanovništva (demografski), povećanoga radnog učinka (tehnički napredak) i promjene u čitavom opsegu proizvodnje (ekonomski uvjeti) i da, barem približno, na taj način ustanovi koji su lokalni uzroci djelovali na tržište rada (»Predgovor«). No autor sam ističe kako su statistike različitih zemalja međusobno različite, kako ne zahvaćaju pitanje s prave strane, kako su, čestoput, daleke stvarnosti; i kako, napokon, točnost i stvarna vrijednost njegovih zaključivanja zavisi o ispravnosti statistika.

Činjenica da »Sjedinjene države, koje imadu u drugim oblastima najbolje statistike na svijetu, nisu u vrijeme najdublje depresije znale koliko imade u Uniji nezaposlenih«, da je, nadalje »Njemački Reich, koji je godinama objavljivao, dvaput na mjesec, točno stanje nezaposlenosti, iznenada otkrio da u ovom računu nedostaje milijun i pô do dva milijuna nezaposlenih«, — to dovoljno pokazuje koliko je opasno služiti se zvaničnim podatcima o nezaposlenosti. A kod toga ne valja predvidjeti ni to da su svi pokušaji Međunarodnoga bureaua rada oko stvaranja opće i jedinstvene statistike nezaposlenosti dosad ostala bezuspješna jer nije bilo moguće rezultate različitih statistika svesti u jedan sustavan pregled.

Statistički podatci o nezaposlenosti u različitim zemljama teško se mogu sravnjivati jer se statistike ne samo ne rade po istoj metodi nego su i njihovi rezultati ponekad svijesno iskrivljeni. U Njemačkoj, na primjer, prema službenim statistikama porastao je broj zaposlenih od lipnja 1932. do lipnja 1934. za 2,751.000 dok je, u istom razdoblju, i također po službenim statistikama, broj nezaposlenih smanjen za 2,995.000.

Kako je moguće da u zemlji, u kojoj je priraštaj za rad sposobnih stalno aktivan, odjednom iščezne gotovo četvrt milijuna radnika? Prof Woytinsky tumači tu pojavu djelomično promjenama u metodama popisa: poslije izbijanja krize, u Njemačkoj su se počeli javljati različiti oblici nadoknadnog zaposlenja koje je nezaposlenima davala država ili općine mjesto neuposleničkih potpora. Od početka krize (1929.) do 1931. ta su nadoknadna zaposlenja bila ograničena na javne radove i sezonske poljske poslove. U 1932. godini ustanovljena je i dobrovoljna radna služba za omladinu. Od 440.000 tako »zaposlenih« (tj. sezonskih radnika) u jesenj 1932. bilo je među zaposlenima iskazano samo 70.000. No ostatak, poradi svoje djelomične zaposlenosti, nije bio uvršten ni u rubrike nezaposlenih. Od 1933. izgrađena je javna služba u velikim razmjerima i nadopunjena novim oblikom nadoknadnog zaposlenja: stotine tisuća nezaposlenih upućene su na selo kao poljoprivredno pomoćno radništvo. Dok su takovi, po ranijim metodama statistike, vođeni kao nezaposleni, od srpnja 1933. g. prestali su biti službeno smatrani kao nezaposleni.

Pored tako nejednakih metoda pravljenja statistika u jednoj istoj zemlji, matematička formula nezaposlenosti prof. Woytinskoga može imati samo teoretsku vrijednost. Ali, unatoč tomu, ona pokazuje jedinu ispravnu metodu kako se može ustanoviti broj nezaposlenih u jednoj zemlji. Broj nezaposlenih prof. Woytinsky uopće ne traži u statističkim rubrikama o nezaposlenosti, već ga nastoji dokučiti iz drugih rubrika.

Da vidimo koji su razlozi naveli prof. Woytinskoga te on ne cijeni podatke službenih statistika o nezaposlenosti: prvo, što on i ne spominje, jest tendenciozno poljepšavanje statistika sa strane režimâ; a, drugo, među nezaposlene ne računaju se djelomično zaposleni. Postoji, dakle, uz vidljivu i iskazanu još i nevidljiva nezaposlenost. Da otkrije kolika je vidljiva i nevidljiva nezaposlenost, prof Woytinsky oslanja se samo na čvrste podatke: uzima, prvo, u račun opseg proizvodnje (= V), zatim broj svih posloprimaca (S) te, napokon, tehnički učinak po radniku (T).

Broj zaposlenih (E) izražava s pomoću jednadžbe:

$$E = \frac{V}{T}$$

to jest: opseg proizvodnje podijeli se s tehničkim učinkom jednoga radnika. To je, ujedno, jedini način kako se može ustanoviti broj onih koji su potpuno zaposleni (= E).

Pošto je pronašao i vrijednost E, on postavlja jednadžbu u kojoj je uvrštena nova nepoznanica, to jest broj nezaposlenih (= Ch):

$$Ch = S - \frac{V}{T}$$

A, budući da je

$$S - \frac{V}{T} = E$$

to je broj nezaposlenih jednak razlici broja svih posloprimaca i broja zaposlenih, ili:

$$Ch = S - E$$

kod čega se pod zaposlenima (E) smiju razumjeti samo potpuno zaposleni, to jest vrijednost kvocijenta V : T.

Takvim računanjem moguće je izraziti nezaposlenost u oblasti industrije. Već je teže u zanatstvu i trgovini, u građevinarstvu i saobraćaju. A sasvim je nemoguće ustanoviti na takav način nezaposlenost u seljaštvu ili među pripadnicima činovničkih zvanja. Zato se, u toj svojoj studiji, prof. Woytinsky samo površno osvrće na problem sezonske nezaposlenosti i zato ni ne ulazi u pitanje nezaposlenosti u pojedinim profesijama.

Nezaposlenost u svome današnjem opsegu bila je prije rata nepoznata jer nije bilo tako jakih konjukturalnih kolebanja. U Velikoj Britaniji dosegla je, u vrijeme od 1830.—1930. samo jedamput visinu od 33,4% od broja sindikalno organizacionih članova, i to godine 1848. a već 1851. spustila se na 3,9%. Uslijed nagle industrijalizacije u Velikoj Britaniji kao i u Njemačkoj brže se razvijalo stanovništvo koje privređuje negoli ukupno stanovništvo, i to je moralo ubrzo dovesti do masovne nezaposlenosti. U Velikoj Britaniji mnogo je brže napredovao opseg proizvodnje negoli radni učinak po radniku. Poradi zaostajanja tehničkoga razvitka iza proizvodnje, ma da se broj radnika u industriji između 1860. i 1910. gotovo podvostručio, ostala je nezaposlenost neznatna. No ne valja zaboravljati da je i iseljavanje uvelike sprečavalo nadolaženje nezaposlenosti.

Tu se vidi koliko je značajna uloga priraštaja onih koji privređuju, priraštaja proizvodnje i tehničkoga napretka. Teh-

nički napredak, u jednakom opsegu proizvodnje, oslobađa dio već zaposlene radne snage, priliv novih za rad sposobnih iziskuje proširenje opsega proizvodnje, a sam opseg proizvodnje ne može se razvijati bez granica jer je ovisan o potrošnoj sposobnosti svega stanovništva.

Za predratno vrijeme, ako se posmatra svjetska privreda kao cjelina, može se reći, da je diferencija (porast) opsega proizvodnje bila svagda veća od umnoška broja zaposlenih i porasta tehničkog učinka po radniku, i to je dopuštalo trajnu i progresivnu industrijalizaciju. Industrija je, u takvim prilikama, ne samo zapošljivala priraštaj porodica svojih radnika nego je pružala zaposlenje i jednom dijelu seljačkoga stanovništva koje je pritjecalo u gradove...

Ispitivanja, koja je prof. Woytinsky izveo u 13 različitih zemalja pokazuju različitost privrede u tim zemljama. Industrijska i trgovačka djelatnost nije u nijednoj zemlji ostala nezavisna. Karakterističan je primjer Sjedinjenih američkih država: uslijed rata prestala je struja imigracije, a k tomu je pridošla vojna mobilizacija za rad najsposobnijih godišta u g. 1917. Potražnja radne snage silno je porasla, a »u vrijeme kad je svaka roba nailazila na potrošnju, mogla je da bude upotrebljena i svaka radna snaga... Broj nezaposlenih u poduzećima brže je porastao nego opseg proizvodnje. Radni učinak po radniku umanjio se«. Trebalo je, dakle, samo da dođe val racionalizacije pa da za kratko vrijeme milijuni zaposlenih ostanu bez posla. A to, pošto je nastupilo, uzrokovalo je zabranu useljavanja stranaca i onemogućilo drugim zemljama da se i dalje rješavaju jednoga dijela nezaposlenih.

Nijedna druga zemlja nije prošla takav razvitak, a ipak je opća povezanost država tolika da je zadnja kriza obuhvatila čitav svjetski privredni život.

Konjunkturalna kolebanja potresala su privredni sustav sve češćim pojavljivanjem nezaposlenosti.

Razvitak nezaposlenosti svodi prof. Woytinsky na zajedničku igru demografskih, tehničkih i ekonomskih činilaca i daje formulu toga procesa koja glasi:

$$\Delta Ch = \Delta S + E \cdot \frac{\Delta T}{T + \Delta T} - \frac{\Delta V}{T + \Delta T}$$

a znači:

Priraštaj (diferencija) broja nezaposlenih jednak je sumi priraštaja broja posloprimaca i onog broja posloprimaca koji su, kod istovjetnog opsega proizvodnje, no uslijed povećanja radnog učinka po radniku (od T na $T + \Delta T$) morali da budu otpušteni, ako od te sume odbijemo broj posloprimaca, koji su pri novom stanju tehničkoga napretka, u kome radni učinak po radniku iznosi $T + \Delta T$, našli zaposlenje uslijed proširenja proizvodnje.

U vezi sa stvaranjem mogućnosti za praktično iskorištenje te formule o nezaposlenosti, prof. Woytinsky dao je nekoliko značajnih sugestija kako treba da se vode statistike o proizvodnji, zaposlenosti i nezaposlenosti. Metode, kojima su one vođene danas, dovele su do nesuglasnosti jednih s drugima. **R. S.**

HERRMANN STEINHAUSEN

Autor knjige »Die Zukunft der Freiheit« (Europa — Verlag, Zürich), knjige koja je među više ih sličnih, što se pojaviše u posljednje vrijeme, jedna od najznačajnijih analiza današnjega stanja kulturnoga, te socialno i politički moralnoga, i ujedno promišljena opomena čovjeku da se spomene sebe, svojih ljudskih prava, pa ne srlja u tamnicu totalitarizma. »Sila kao božanstvo« — prilog u ovomu svesku »Savremenika« — je jedno poglavlje iz te knjige; dotični naziv dao mu je prevodilac. **š.**

Vlasnik i izdavač: Društvo hrvatskih književnika u Zagrebu. — Urednik: Luka Perković. — Odgovorni urednik: Stanislav Šimić, Zagreb, Perkovčeva 2. — Uredništvo društvenih izdanja: »Novinarski Dom«, Perkovčeva 2. — Rukopisi treba da su pisani pisaćim strojem. — Uprava društvene naklade: Perkovčeva ul. 2. — Godišnja pretplata Dinara 200.—. Pojedini broj Dinara 20.—. Ček. račun br. 31.136. — Tisak »Tipografije« d. d., Zagreb. — Za tiskaru odgovara Ivan Ivanković, Zagreb, Selska cesta 47.